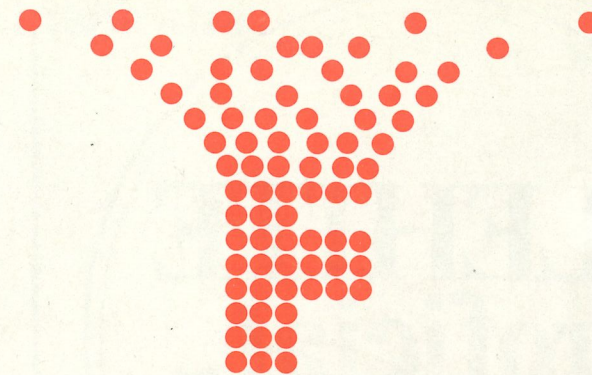

*Tijdschrift voor verleden en heden
van Oost Utrecht.
Tevens officieel orgaan van
de Stichting Museum Flehite en
de Oudheidkundige Vereniging Flehite.
14e jaargang nr. 2, september 1982*

Flehite

FLEHITE proficiat..

En dat mét en door Flehite het museum mag gedyen, tot vreugde van allen die eigen stad en land een warm hart toedragen. En dat meer en meer mensen de rijkdom mogen ontdekken van ons oud cultuurgoed.

Intussen gaan wij van Beco Projekten nijver door met het inrichten van kantoren en scholen, direktiekamers en konferentiezalen, van banken en tehuizen, en desgewenst van musea.

Bel voor een programmapresentatie in Hoevelaken

De permanente expositie van 10.000 m² overtuigt u van de brede mogelijkheden van Beco Projekten. Uiteraard komen wij ook graag met uitvoerige informatie bij u.

Bel in elk geval om een dokumentatiemap, de sleutel tot solide zekerheid in projekten-inrichting.

BEKO projekten

Hoevelaken - Hogebrinkerweg 4
Tel. 03495-5224

De Kamerbeek Groep

Gespecialiseerde bedrijven op het gebied van onroerende goederen, verzekeringen, sparen, beleggingen, financieringen en pensioenadviezen. Ons Amersfoorts advieshuis vindt u aan de Bergstraat 9-11. Vakmensen geven u daar, door harmonieus samenspel, een optimaal advies. Voor u een hele zorg minder. Kunt u met een gerust hart naar Flehite gaan. Misschien zien we elkaar nog...

Flehite

Dit speciale nummer van het Tijdschrift Flehite verschijnt ter gelegenheid van de opening van het gerestaureerde Observantenklooster te Amersfoort op 3 september 1982 door Z.K.H. prins Claus der Nederlanden.

Redactie

drs. B. G. J. Elias, *hoofdredacteur*.
C. Broekhuijsen, dr. J. A. Brongers,
dr. J. Hovy, drs. R. M. Kemperink,
drs. W. J. van Tent en ir. P. Wassink.

Redactieadres,

abonnementen, advertenties
Museum Flehite, Breestraat 82,
3811 BL Amersfoort.
Telefoon: 033-19987.
Flehite verschijnt elk kwartaal.

Abonnementen

Leden Oudheidk. Vereniging Flehite: gratis.
Abonnementen: f 25,-;
instellingen: f 35,- per jaar.
Gironr. 437683 t.n.v. administrateur
tijdschrift Flehite, Amersfoort.

Museum Flehite

Westsingel 50, Amersfoort.
Telefoon: 033-19987.
Geopend 10-17 uur.
Zaterdag en zondag 14-17 uur.
Maandag gesloten.

Oudheidkundige Vereniging Flehite
Secretaris: drs. W. J. van Tent,
Constantijngaarde 4, Hoevelaken.
Lidmaatschap: f 32,50.

ISSN 0165-960X

Moed en inspiratie

Graag voldoe ik aan het verzoek van de redactie van *Flehite* om een voorwoord te schrijven bij de artikelen die allemaal te maken hebben met de meest belangrijke restauratie van de laatste jaren, die van het Observantenklooster.

Flehite, deze keer helemaal gewijd aan dat éne object! Zo vanzelfsprekend dat een inleiding hierop eigenlijk overbodig is.

Niettemin lijkt het goed om, in deze tijd, nu het stoffelijk welzijn van de mensen wat verschoten raakt, moed, en ook inspiratie te putten uit de restauratie van het Observantenklooster.

Op de volgende bladzijden zal veel zichtbaar worden gemaakt, een ontwikkeling op en rond een gedeelte van de stad. De stichting van een klooster, stadsdoelen, logement, kazerne, werkhuis, opnieuw kazerne...

Het Observantenklooster is eigenlijk een schoolvoorbeeld van een monument dat kan terugzien op een bewogen leven.

Veranderingen en aanpassingen 'tekenen' doorgaans het uiterlijk van de dingen, slijtage en verval eveneens. Wanneer deze processen zover gevorderd zijn dat de grenzen naar het gebied van de verpauperde ruïne worden overschreden, is een kloof ontstaan. Een diepe afgrond tussen de volledige teloorgang aan deze zijde en het zinvolle bestaan aan de overkant.

Er is moed nodig, maar vooral ook inspiratie, om een brug te slaan, waarover de andere zijde bereikt kan worden.

Niet iedereen heeft de moed, het is een schaars artikel. Af en toe wordt het echter ook in onze stad aangetroffen.

Na het gereedkomen van het nieuwe stadhuis, met een door CRM verleende sloopvergunning op zak, moest worden teruggekomen op de beslissing om het Observantenklooster af te breken. Daar was moed voor nodig.

Het is immers voor veel mensen moeilijk om, door het beeld van de vervallen ruïne heen, een hersteld en teruggebracht monument voor ogen te halen.

Niet gemakkelijk in dit geval, in het bijzonder door de schrille tegenstellingen tussen de strakke vormen van het nieuwe gebouw en het grauwe en gerafelde voorkomen van het Observantenklooster.

Moed werd ook ingesproken door verschillende burgers, uiteindelijk door de Amersfoorters zelf, die zich het verlies van het monument niet konden en wilden indenken.

Een stroomversnelling: het intrekken van het besluit tot afbraak, een projectgroep, overleg met Monumentenzorg, een architect, een restauratieplan!

Ik had het over moed en inspiratie. Dit laatste aspect, de tweede pijler van de brug zou je kunnen zeggen, was voor de restauratie van het Observantenklooster van evengroot belang. Inspiratie is noodzakelijk om zicht te krijgen op de mogelijkheden van de gebouwen. Alleen met inspiratie slaag je er in de goede bestemmingen te vinden. Zonder dit fenomeen is het zelfs volslagen onmogelijk om historische waarden, eisen van praktische aard en constructies tot een weefsel te maken dat een behoorlijke structuur heeft.

Het is mogelijk gebleken om het klooster geschikt te maken voor de Gemeentelijke Sociale Dienst en de Gemeentelijke Archiefdienst. Twee instellingen die garant staan voor het verlenen van hulp, nu ook letterlijk in een historische onderbouwing.

Het in elkaar weven van geschiedenis, bruikbaarheid en techniek, mag naar mijn mening geslaagd heten. Schakeringen van de kleuren: soliditeit, ambachtelijk vakmanschap, schoonheid en zorg voor het eigen erf, tekenen een helder patroon.

Alle betrokkenen, in de meest ruime betekenis van het woord, mogen elkaar en zichzelf gelukwensen met het gerestaureerde Observantenklooster. Het is tevens een monument geworden van moedig handelen en geïnspireerd bezig zijn, een voorbeeld zelfs om verder te werken, ook wanneer het gaat om andere dingen!

A. L. L. M. Asselbergs,
wethouder monumentenzorg en binnenstads-aangelegenheden

Graven in archivalia en in de bodem

W. J. van Hoorn

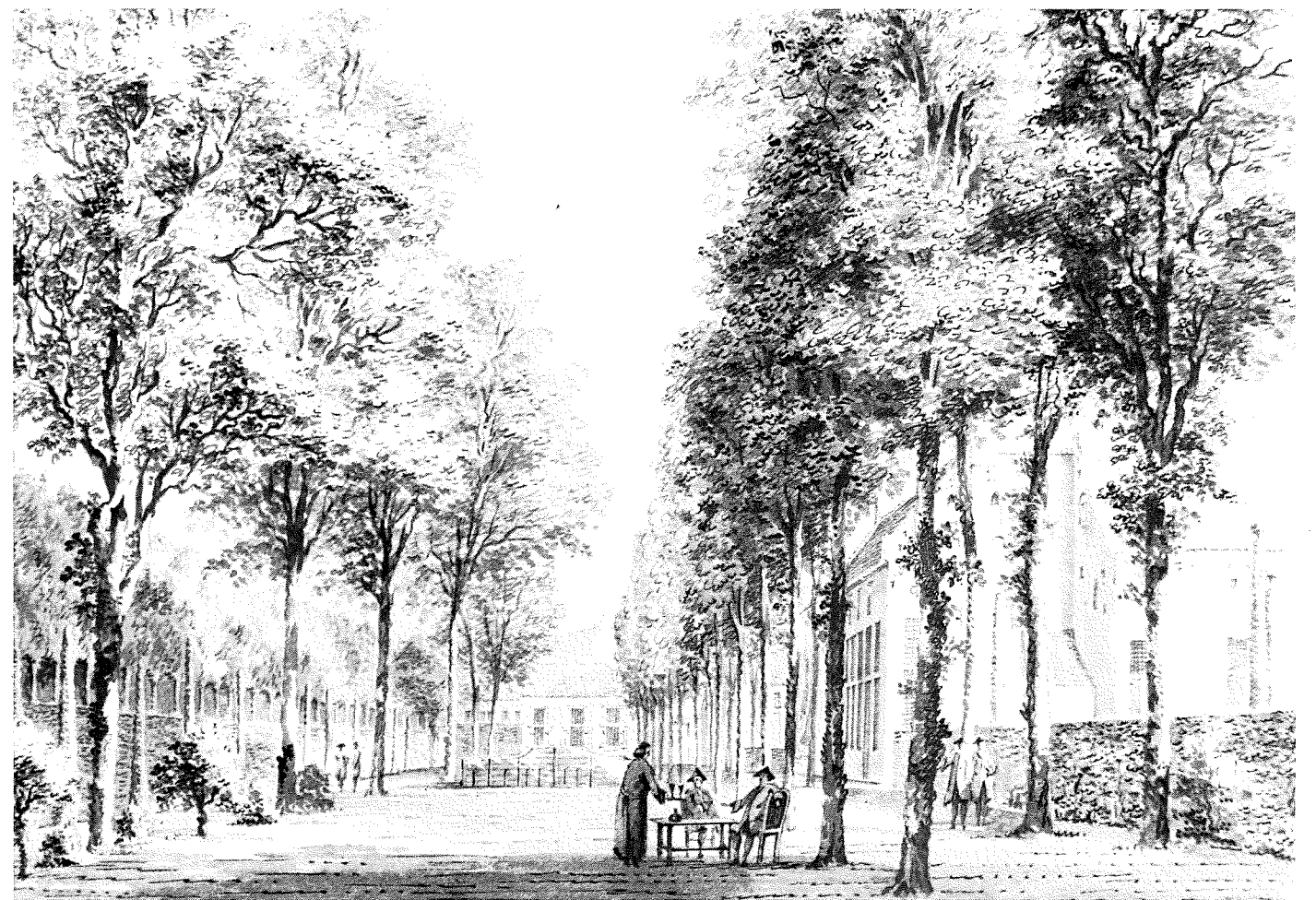
Niet veel restauraties zullen aanleiding zijn om vanuit verschillende disciplines een zo diepgaande studie te maken van de ontstaansgeschiedenis, het gebruik en de daarmee verbonden verbouwingen in de loop der tijd, alsmede over bijzonderheden omtrent bewoners en gebruikers van een gebouw, als zulks het geval is geweest bij de restauratie van het Observantenklooster. Weliswaar was de geschiedenis van dit gebouwencomplex of delen daarvan reeds diverse malen het onderwerp geweest van studies en publikaties¹⁾, maar een allesomvattend onderzoek was begrijpelijkerwijze tot nu toe achterwege gebleven.

Eerst thans deed zich de unieke gelegenheid voor om niet alleen door een hernieuwd bestuderen van gedrukte werken en een daarop gebaseerd uitvoerig aanvullend archiefonderzoek het historisch feitenmateriaal uit te breiden, maar tevens door een gelijktijdig uitgevoerd archeologisch onderzoek en een diepgaand bouwhistorisch onderzoek te komen tot een van alle zijden degelijk onderbouwde en zo compleet mogelijke reconstructie van het verleden. Het archeologisch onderzoek werd in de periode van 15 juni 1977 tot 23 januari 1980 verricht door een aantal leden van de afdeling Valleï- en Eemland der Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland (A.W.N.). Tijdens de restauratiewerkzaamheden konden door mij als projectleider der A.W.N. en correspondent der Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) gedurende nog ruim 2 jaren aanvullende archeologische waarnemingen worden gedaan en een aantal nadere onderzoeken worden uitgevoerd. Uitermate prettig en door mij zeer op prijs gesteld waren de regelmatige contacten met Ir. G. Berends, bouwhistoricus bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist. Van zijn hand zult u in dit tijdschrift een aparte bijdrage over de bouwgeschiedenis van het Observantenklooster aantreffen.

Het is helaas onmogelijk binnen het bestek van dit artikel uitvoerig in te gaan op de geschiedenis van het kloostercomplex, noch op de uitvoering en de resultaten van het archeologisch onderzoek. Noodgedwongen zal ik mij moeten beperken tot een kort historisch overzicht en kunnen ook slechts enkele relevante aspecten van het archeologisch onderzoek ter sprake worden gebracht. Hierdoor zullen diverse interessante bijzonderheden die het archivalisch- resp. archeologisch onderzoek opleverden en in enkele gevallen een nieuw licht werpen op een aantal episoden in de geschiedenis van het Observantenklooster derhalve onbesproken moeten blijven²⁾. Met de bouw van het klooster moet in 1472 zijn begonnen als onderkomen voor een groep Observanten die zich kort te voren in Amersfoort had gevestigd. De Observanten vormden een tak van de orde der Minderbroeders, een bedelorde gesticht door Sint Franciscus. Deze werd in 1182 als zoon van een rijke lakenhandelaar te Assisi in Umbrië (Italië) geboren. In 1209 besloot hij afstand te doen van al zijn bezittingen en zich geheel in dienst te stellen van de medemens. Vrij snel kreeg hij een aantal volgelingen, aangetrokken door zijn leefwijze, die samen met hem een broederschap vormden en zich 'Minderbroeders' noemden. Hieruit groeide de orde der Minderbroeders, waarvoor Franciscus de regels opstelde die in 1223 pauselijk erkenning verkregen. Deze regels eisen o.a. totale armoede, zowel persoonlijk als in gemeenschap en uiterste soberheid. Na enige tijd traden er reeds meningsverschillen binnen de orde op en was er sprake van een zekere verslapping in het onderhouden der orde-regels. Hierop ontstond weer een reactie. Er vormde zich binnen de orde der Minderbroeders een stroming die de regels weer zo zuiver mogelijk wilde onderhouden en de oorspronkelijke idealen nauwkeurig in acht wilde nemen (observeren). Hieruit kwam een afsplitsing voort die in 1517 officieel werd erkend en waarvan de leden sindsdien Minderbroeders-Observanten of kortweg Observanten werden genoemd. Het Amersfoortse Observantenklooster moet in een aantal fasen zijn uiteindelijke vorm hebben gekregen. Volgens oude kronieken zou het pasgebouwde klooster bij een grote stadsbrand in 1495 geheel in de as zijn gelegd en weer herbouwd zijn. Zekerheid hieromtrent ontbreekt, maar er zijn wel

gerechte twijfels omdat archivalia hieromtrent geen nadere vermeldingen bevatten en noch bij het archeologisch onderzoek, noch tijdens de restauratie sporen zijn aangetroffen die op een dergelijke grote brand zouden wijzen. Mogelijk is slechts een deel van het toen nog niet gereed zijnde complex door het vuur aangetast. Ir. Berends meent op grond van enkele details die bij het bouwhistorisch onderzoek naar voren kwamen dat het klooster eerst in de eerste helft van de zestiende eeuw, derhalve na het jaar 1500, geheel gereed zou zijn gekomen. Ik wil mij aan deze conclusie conformeren daar uit archivalia opgemaakt kan worden dat de Observanten omstreeks het jaar 1490 het gehele voor de kloosterbouw benodigde terrein hadden verworven en aangenomen mag worden dat zij de afbouw van hun klooster daarna vrij snel voltooid zullen hebben.

De Observanten hebben in het godsdienstig leven van de stad Amersfoort een rol van betekenis gespeeld, o.a. als biechtvaders en boetpredikers. Met de politiek zullen zij zich weinig hebben ingelaten geheel overeenkomstig hun idealen, al zullen zij ongetwijfeld tot de meest radicale verdedigers van het katholieke geloof moeten worden gerekend in de tijd van de reformatie. Toen Amersfoort, na zich aanvankelijk hiertegen verzet te hebben, in maart 1579 door wapengeweld gedwongen de Unie van Utrecht ondertekende, moesten de Observanten hun klooster hebben verlaten. Een deel van de leegstaande gebouwen werd nog in datzelfde jaar bestemd tot doelhuis van de schutterij. Hier kwamen de schutters bijeen en hielden er hun maaltijden. De kloosterkapel werd na de alteratie bestemd voor de gereformeerde eredienst, doch is hiervoor kennelijk nooit gebezigd daar het aantal aanhangers der nieuwe religie betrekkelijk gering was en de inmiddels in beslag genomen Sint-Joriskerk en Lieve Vrouwekerk voldoende ruimte boden. In 1587 werd de Observantenkapel afgebroken. Het doelhuis kreeg naarmate de betekenis der schutterij als militaire organisatie afnam, steeds meer het karakter van een herberg waarin de doelmeester het allengs drukker had met tappen dan met de zorg voor het doelenterrein. Uiteindelijk groeide het geheel, hierbij krachtig gesteund door de stadsregering, uit tot een logement van een zekere vermaardheid en een gelegenheid voor

De stadsdoelen binnen Amersfoort, 1758. Tekening door Paul van Liender.

ontvangsten en vergaderingen. De stad bleef eigenaar en verhuurde het aan de doelmeester, later ook wel kastelein of waard genoemd, die voor de exploitatie zorg moest dragen. Niet geheel duidelijk is welk deel exact tot logement werd bestemd. Zeker zullen hiertoe de noord- en westvleugel van het voormalige klooster hebben behoord evenals het hierbij aansluitende deel van de oostvleugel. Het resterende (zuidelijke) deel van de oostvleugel kreeg een andere bestemming en heeft door de eeuwen heen vrijwel steeds een afzonderlijk leven geleid. Hierop kom ik in deze bijdrage nog terug. Over de inrichting van 'De Doelen' zijn wij vrij slecht geïnformeerd. Wij kennen alleen een aantal vertrekken bij de naam waarmede zij werden aangeduid, zoals Herenkamer, Baronskamer, Schutterskamer etc., maar naar de ligging hiervan binnen het complex kunnen wij slechts gissen. Wel weten wij het nodige omtrent het gebruik. Ook is bekend dat ten noorden en ten westen van De Doelen in de loop der tijd een fraaie tuin werd aangelegd. Helaas is hiervan uitsluitend op één afbeelding nl. een tekening van Paul van Liender uit 1758 een deel te zien. Uit archivalia blijkt dat het stadsbestuur aan het onderhoud van het gebouw en de tuin regelmatig de nodige aandacht besteedde en hiervoor gelden beschikbaar stelde. Tot het jaar 1804 heeft het voormalige Observantenklooster op deze wijze als logement gefunctioneerd. In dat jaar werd na uitvoerige onderhandelingen tussen het gemeentebestuur en het Departement van Oorlog der Bataafse Republiek besloten de

gebouwen ter beschikking te stellen voor de vestiging van een Artillerie- en Genieschool. De Doelen verhuisde toen als logement naar de Zuidsingel, waar een deel der gebouwen van het voormalige Sint-Agnietenconvent op de hoek van de Herenstraat hiertoe geschikt werd gemaakt. Tot 1845 heeft het logement aldaar zijn bestaan voortgezet, in welk jaar in verband met de reeds lang niet meer rendabele exploitatie besloten moest worden tot opheffing. Ten behoeve van de vestiging der Militaire School was een ingrijpende verbouwing van het 'Observantenklooster' noodzakelijk. Tevens werd de huidige noordoostelijke vleugel met een ingang aan de Westsingel (thans nr. 46) nieuw opgetrokken en aan het oorspronkelijke complex toegevoegd. De school was geen lang leven beschoren, daar reeds in 1810 toen Nederland bij Frankrijk werd ingelijfd, Napoleon last gaf tot opheffing. Het gebouw is daarna enkele jaren voor verschillende doeleinden gebruikt. Eerst in 1816, na het herstel der onafhankelijkheid, werd het door het Rijk aan de gemeente Amersfoort teruggegeven. Besloten werd het gebouw te bestemmen voor de vestiging van een Werkinstituut tot wering der bedelarij, een uit de burgerij geboren initiatief om met enige overheids subsidies de ontstellende werkloosheid te bestrijden en een einde te maken aan de bedelarij. De onderneming werd geen succes. Men kreeg onvoldoende steun om deze vorm van werkverschaffing behoorlijk van de grond te krijgen. Ingaande 1 januari 1826 werd het instituut weer opgeheven.

Wederom liet het Rijk het oog vallen op de leeggekomen gebouwen. De garnizoens-commandant vestigde de aandacht van het Ministerie van Oorlog op de mogelijkheid het voormalige 'Werkhuis', zoals de gebouwen nu genoemd worden, te benutten voor kazernering en aldus te voorzien in het nijpend tekort aan goede legering van militairen. Na langdurige onderhandelingen stemt het gemeentebestuur in met de plannen van het Rijk, waarna eind 1827 de

De oude brandweerkazerne, hoek Westsingel-Achter Davidshof. Tekening door Willem J. van Dam voor het afscheidsalbum van burgemeester mr. J. C. graaf van Randwijck (mei 1941).

Het Observantenklooster als brandweerkazerne.

overdracht der gebouwen plaats vindt. Tot 1883 doen deze als kazerne dienst, daarna worden zij tot het einde van het jaar 1902 door het Rijk als magazijnruimten benut. Sinds 1903 hebben zij onderdak geboden aan tal van gemeentelijke diensten. De laatste jaren was de noordoostvleugel in gebruik als brandweerkazerne en in het overige deel waren o.a. magazijnen van gemeentewerken, de machinale houtbewerking en de timmerwerkplaats gehuisvest.

Het archeologisch onderzoek had tot doel na te gaan of zich in de bodem nog resten of sporen van vroegere bebouwing bevonden, deze te bestuderen en te interpreteren ter completering van de bouwgeschiedenis. Tevens werd getracht aan de hand van mobiele vondsten, zoals gebruiksvoorwerpen van aardewerk, glas, metaal, hout, leer enz. en de constellatie waarbinnen deze werden aangetroffen, nadere gegevens over de bewoners en gebruikers der gebouwen bijeen te brengen. Met voldoening mag worden geconstateerd dat de resultaten van dit onderzoek belangrijk hebben bijgedragen tot de kennis omtrent de oorspronkelijke kloosterbouw en het gebruik der gebouwen na de kloosterperiode. De hoeveelheid en de diversiteit der bij het onderzoek in de bodem aangetroffen voorwerpen betekenen een aanzienlijke verrijking van onze kennis omtrent het verleden.

Zoals reeds gesteld zal ik mij tot de belangrijkste zaken moeten beperken. Van de kloostergang die eertijds de kloosterhof aan alle zijden omsloten moet hebben, konden drie armen geheel worden blootgelegd. De oostelijke- en westelijke arm bevonden zich binnen de nog bestaande kloostervleugels en moeten vanaf de bouw reeds inpandig zijn geweest. Behalve uit de funderingen der binnenmuren kon zulks met zekerheid worden geconcludeerd uit de nog grotendeels ongestoord aangetroffen begravingen van kloosterlingen. Deze waren georiënteerd (met de voeten naar het oosten) en derhalve dwars in de ± 2.25 m brede gang ter aarde besteld. De noordelijke arm der kloostergang was niet inpandig maar in de kloosterhof tegen de noordelijke kloostervleugel opgetrokken en moet voorzien zijn geweest van een lessenaarsdak. Zeer waarschijnlijk was deze gang grotendeels uit hout geconstrueerd. Binnen deze gang werden eveneens skeletten van kloosterlingen blootgelegd. In het

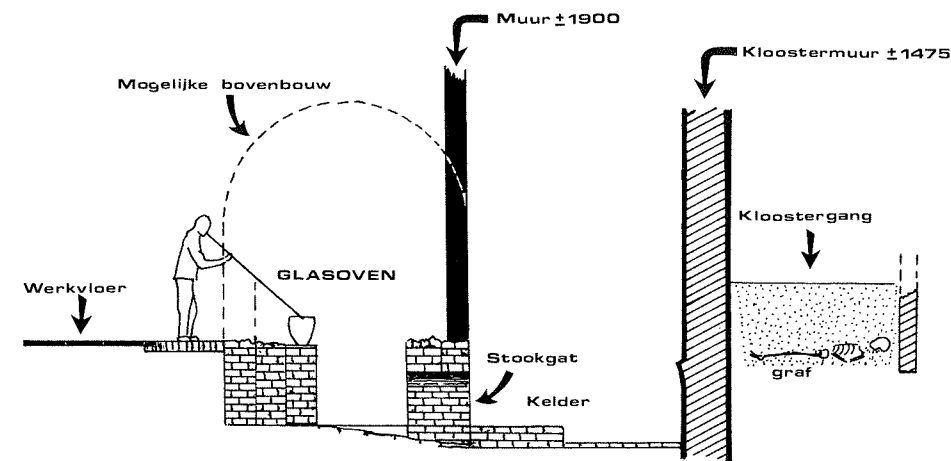
Westvleugel, begane grond.

westelijke deel van de gang werd een grote ronde beerput aangetroffen die een beduidende hoeveelheid 17de eeuwse aardewerk, glaswerk, leerresten en tabakspijpen bevatte, derhalve stammend uit de periode van het logement 'De Doelen'. Tussen het puin en zand waarmede de put in later tijd was gedempt bevond zich nog een twintigtal 17de-eeuwse tegels met afbeeldingen van kinderspelen. Van de zuidelijke arm der kloostergang werden alleen enkele stukken fundering teruggevonden. Ook van de voormalige kloosterkapel werden slechts enkele restanten opgegraven en wel delen van de 1000 m brede fundering van de koorsluiting,

waaronder het complete onderste deel van een steunbeer van 1.25 m, waarin aan de hoeken o.a. nog 2 lagen kalksteen bewaard waren gebleven. Op grond van deze gegevens kon de ligging van de kapel in grote lijnen worden gereconstrueerd. Zoals reeds in het begin van dit artikel is aangeduid werd het zuidelijke deel van de oostvleugel niet bij De Doelen getrokken maar kreeg een andere bestemming. Uit archivalia is bekend dat dit deel in 1603 gratis ter bewoning werd toegewezen aan de stadsarts dr. Jacobus Peutius, die als tegenprestatie de armen der stad kosteloos de nodige medische hulp zou verlenen. Van deze dr. Peutius is in een grote afvalkuil een hoeveelheid van zijn materiële

nalatenschap teruggevonden in de vorm van zalfpotjes, medicijnflesjes, een condensor, een urinaal e.d. In 1693 wordt in de vroegere behuizing van Peutius, die in de tussentijd zowel naar de zijde van de huidige Westsingel als naar de westzijde, dus naar de Hellestraat, moet zijn vergroot, een glasfabriekje gevestigd. In dit bedrijfje, dat bekend stond onder de naam 'Het Glashuis', werd sierglas vervaardigd. Ondanks de nodige steun van het stadsbestuur is het kennelijk nooit gelukt tot een succesvolle exploitatie te komen. Na 40 jaar werd het bedrijf in 1733 gesloten. Bij het archeologisch onderzoek zijn van dit glasfabriekje een aantal tastbare bewijzen in de bodem aangetroffen, waaronder de nog complete onderbouw met stookruimte van een glasoven. Deze oven werd geheel ontgraven en ingemeten. De middellijn bedroeg 3.00 meter en hoewel de koepelvormige opbouw niet meer aanwezig was, kon aan de hand der beschikbare gegevens met vrij grote zekerheid de oorspronkelijke constructie worden bepaald. De toegang tot de stookruimte der oven werd teruggevonden in een volledig met puin en ander materiaal dichtgestorte kelder. Het moet een overwelfde kelder zijn geweest, getuige de nog aanwezige penanten in de hoeken.

Behalve de reeds vermelde mobiele vondsten uit een beerput en uit de afvalkuil waarin o.a. materiaal van de arts dr. Peutius werd aangetroffen, leverde het archeologisch onderzoek nog talrijke andere interessante vondsten op die ons een behoorlijke indruk geven van de bewoners en gebruikers van de gebouwen. Al dit materiaal is evenals het skeletmateriaal door deskundigen bestudeerd en de resultaten zijn inmiddels op schrift gesteld. Hoewel er uiteraard nog een aantal vragen onbeantwoord zijn gebleven heeft het archeologisch onderzoek naar ik hoop niettemin voldaan aan de gestelde verwachtingen.

Reconstructie van de 18de eeuwse glasoven.

Resten van de glasoven.

Noten

- Men zie hiervoor o.a.:
A. van Bommel, *Beschrijving der stad Amersfoort* (Utrecht 1760).
W. F. N. van Rootselaar, 'De Doelen' in: *Amersfoort geschiedkundige bijzonderheden* (Amersfoort 1897-1898).
A. J. Valewink, 'Een der merkwaardigste gebouwen van de stad Amersfoort' in: *Eigen Haard* (jrg. 1901).
Dr. J. Hovy, *Amersfoort in prent* (Zaltbommel, 1975 - 2de herziene druk 1982).
Dr. J. Hovy, 'Het Glashuis aan de Westsingel te Amersfoort' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1974).
Dr. J. Hovy, 'Het Werkinstituut tot wering der bedelarij te Amersfoort (1816-1826)' in: *Weerklank, opstellen over de geschiedenis van Amersfoort o.a. aangeboden aan D. H. Huygen* (Publikatie Oudh. Ver. Flehite I, Amersfoort 1962).

- Een volledige beschrijving der historie van het Observantenklooster en omliggende gebouwen door W. J. van Hoorn, Dr. J. Hovy en A. Medema, alsmede een uitvoerig verslag van de uitvoering en de resultaten van het archeologisch onderzoek en de beschrijving door een aantal deskundigen van de vondsten (aardewerk, glas, leer, tabakspijpen, maaltijdresten, skeletten e.d.) zijn opgenomen in: *OBSERVANTENKLOOSTER AMERSFOORT*, een uitgave van de afdeling Vallei en Eemland der Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland - Amersfoort, 1982 - (185 pagina's).

De bouwgeschiedenis van het Observantenklooster

G. Berends

Een van de weinige historische gegevens over de bouw van het klooster is het bericht, dat de paters in 1479 de bouw van hun kerk ter hand namen. Precies een eeuw later sloot de stad zich bij de Unie van Utrecht aan en werd het grootste gedeelte van het klooster tot Doelen bestemd. In 1587 besloot het stadsbestuur de kerk te slopen, wat waarschijnlijk ook gebeurd is. De stadsplattegronden van Jacob van Deventer (ca 1560) en van Braun en Hogenberg (1588, maar getekend naar de werkelijke toestand van ca. 1579) laten zien, dat de kerk aan de zuidzijde van het complex gestaan moet hebben en dat er aan de zuidzijde een passage was.

Van de kloostergebouwen zijn drie vleugels bewaard gebleven — zij het in de loop der tijden sterk verbouwd —, die een kloosterhof omsloten hebben aan de west-, noord- en oostzijde. Over de bestemming van de diverse ruimten is helaas niets te zeggen. In een stuk uit 1597 worden diverse ruimten genoemd, zoals schutterskamer, refter (eetzaal), keuken, gastkamer, het oude ziekenhuis, het ‘vliechuijt’ (de betekenis hiervan is onbekend), drie kelders en de trans. De plaats daarvan kunnen we niet aanwijzen, behalve één kelder en de trans (=kloostergang). In 1804 werd het Doelengebouw overgedragen aan de Staat en bestemd tot Artillerie- en Genieschool. Zeer waarschijnlijk heeft toen de ingrijpende verbouwing plaatsgevonden, die de verschijning van het complex tot 1980 bepaald heeft. Daarbij werd ook de noordoostelijke vleugel toegevoegd, die zijn voorgevel aan de Westsingel (nr. 46) heeft.

De kerk

Tijdens de onlangs voltooide restauratiewerkzaamheden zijn aan de zuidzijde van het complex inderdaad enkele funderingsrestanten van de kerk gevonden, nl. twee stukken van de een meter brede noordoostelijke en oostelijke sluitingszijden met de steunbeer daartussen. Een stuk moest verdwijnen voor de aanleg van de nieuwe kelder; de steunbeer en wat aansluitend muurwerk kon onder de bestaande bebouwing blijven zitten. Uit deze restanten kon opgemaakt worden, dat de kerk inwendig ongeveer 9 meter breed geweest moet zijn. In het laatste stadium van de restauratie ontgroef de heer W. J. van Hoorn (A.W.N.) ongeveer 19 meter westwaarts een 1.25 m

De noordzijde van het complex, tegenover het Pieters- en Bloklands Gasthuis.

brede fundering, dwars op de lengterichting van de kerk. Het is niet geheel duidelijk of dit de westmuur van de kerk is geweest of een inwendige afscheiding, bijvoorbeeld tussen een deel voor de paters en een deel voor de leken (of lekebroeders). De relatief geringe afstand tot de koorsluiting en een anders moeilijk verklaarbare versmalling aan de fundering pleiten voor de laatste veronderstelling, evenals de stadsplattegrond en het stadsprospect van Braun en Hogenberg, die een vrij lange kloosterkerk laten zien.

De noordvleugel

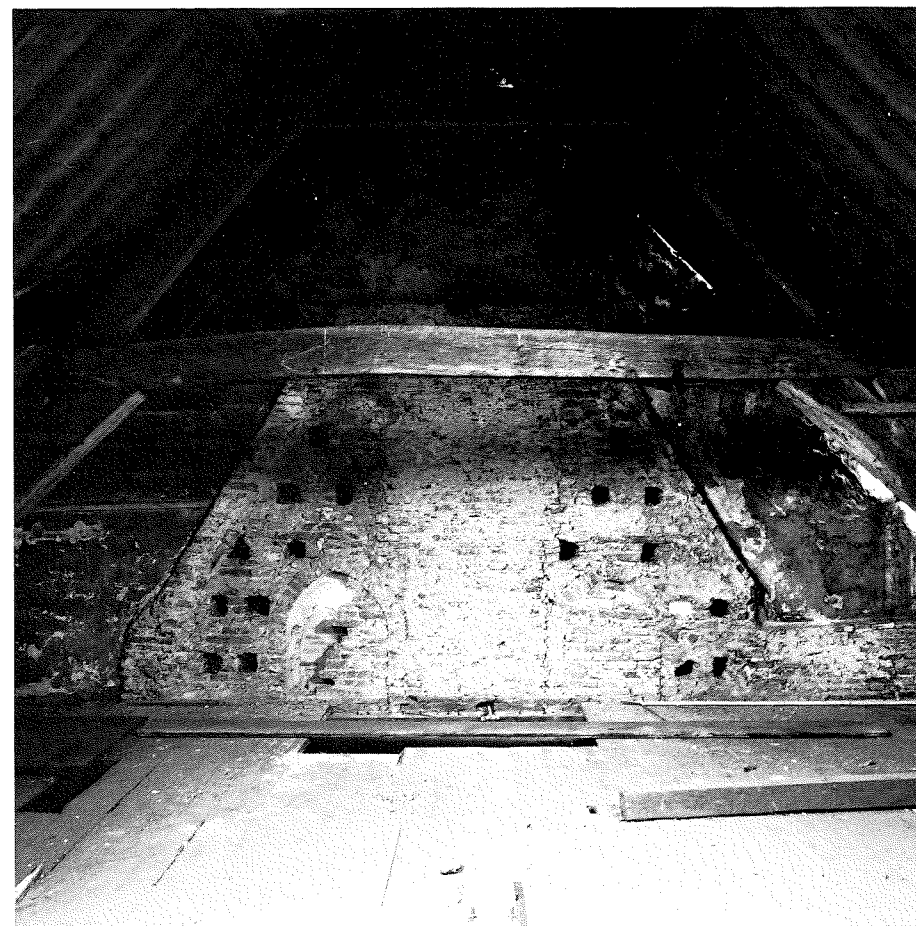
De oudste van de drie kloostervleugels is de noordvleugel, wat blijkt uit de wijze waarop de west- en de oostvleugel hierop aansluiten. Of hij dateert van voor of van na de stadsbrand van 1495, die ook het Observantenklooster getroffen zou hebben, is niet duidelijk. Het is een langgerekt gebouw met verdieping en zadeldak, met vloeren van moer- en kinderbalken, ter lengte van tien balk- of raamvakken (traveeën). Tegen de westgevel moet op de begane grond een schouw zijn geweest, wat blijkt uit restanten van de schoorsteen daarboven. De

verdiepingsbalklaag is voor een groot deel bewaard gebleven, echter zonder de sleutelstukken. Voor 1804 is de verdiepingshoogte erg gering geweest; de afstand van verdieping- tot zoldervloer bedroeg maar ca. 2.05 m. De zolderbalken hadden wel sleutelstukken, die voorzien waren van een eenvoudig kraalprofiel. De kapsanten bestonden elk oorspronkelijk uit twee op elkaar geplaatste eiken jukken; zij waren genummerd met gesneden rechts gebroken telmerken, een type dat zeker tot in het midden van de 16de eeuw in gebruik was. Bij de bouw hield men wel rekening met toekomstige uitbreiding aan de zuidzijde, wat blijkt uit een staande tand in het metselwerk op de zuidwestelijke hoek (die overigens nooit gebruikt is) en de betrekkelijke geslotenheid van de zuidgevel op de begane grond. Hierin zijn een smalle deuropening, een bredere korfboogpoort en een klein venstertje gevonden, terwijl er in later tijd drie houten raamkozijnen in aangebracht zijn. Eén vak is altijd blind gebleven. Op de verdieping waren drie blinde vakken, terwijl in zes vakken restanten van vensters gevonden zijn met schuine dagkanten en segmentbogen aan de binnenzijde. Niet uitgesloten is echter, dat

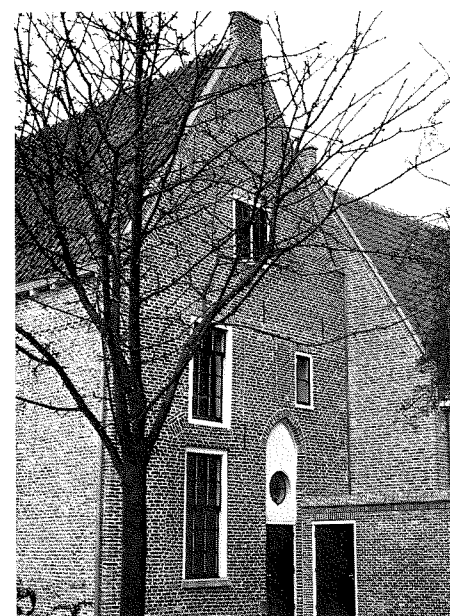
enkele van de segmentboognissen blind geweest zijn. In deze muur zijn ook drie lampnissen uit de bouwtijd teruggevonden. In de noordgevel zijn vrijwel alle sporen van de oorspronkelijke vensters verdwenen. Slechts drie ontlastingsbogen herinneren aan oorspronkelijke begane grondvensters en een klein segmentboogvenstertje (of -nisje) bleef gedicht bewaard. Het meest volledig bleef de westelijke kopgevel bewaard, compleet met zijn geveltop. Te weerszijden van de verdwenen schoorsteen waren op de verdieping smalle segmentboogvensters en op zolder dito luikopeningen met daarboven smalle spitsboogvensters. Zij zijn alle bij de restauratie heropend en gereconstrueerd. In de top bevinden zich aan de binnenzijde 29 oorspronkelijke duivegaten.

Bij de bouwcampagne van 1804/05 is het oostelijke einde van de noordvleugel ingebouwd in de toen nieuw toegevoegde noordoostelijke vleugel. De oude oostmuur bleef — zonder geveltop — echter wel behouden. De rest van de noordvleugel werd verhoogd en voorzien van een minder steile kap. De oude zolderbalken werden daarbij opnieuw gebruikt, maar meestal een kwartslag gekanteld, zodat de resterende sleutelstukken aan een zijkant kwamen te zitten. De onderste jukspanten werden opnieuw gebruikt, waarbij de bovenbalken ca. 65 cm werden ingekort ten behoeve van de nieuwe dakhelling. Op deze jukspanten werden nieuwe grenen bovenspantjes gezet. Bij de jongste restauratie heeft de noordvleugel zijn oude lengte en dakvorm teruggekregen; de zolderbalken zijn echter wat hoger herplaatst om de verdieping beter bruikbaar te maken, zodat de oorspronkelijke borstwering op zolder verviel.

Als eerste vergroting verrees tegen de oostelijke kopgevel een vrij kleine, onderkelderde aanbouw. De funderingen hiervan, met de aanzetten van kruisgewelven, werden gedeeltelijk teruggevonden. Aan de noordzijde was een trap naar buiten; aan de zuidzijde is er later ook een gemaakt. Een fragment van een vloer van plat gelegde baksteen werd teruggevonden op ca. 1.37 m onder de begane grondvloer van vóór de jongste restauratie. Tegen en deels onder de oostmuur is een ronde gemetselde put teruggevonden. Over de hoogte van de aanbouw kan alleen gezegd worden, dat op de verdieping een segmentboogpoortje is ontdekt in de oostgevel van de noordvleugel.

‘Duivegaten’ aan de binnenkant van de westgevel.

Zuidgevel van de westvleugel, gerestaureerd.

Misschien is men ook al vroeg begonnen met de aanleg van de fundering voor de noordelijke arm van de kloostergang ruim twee meter uit de zuidgevel van de noordvleugel, inclusief de hoek voor de westelijke arm. Het opgaande werk volgde echter pas later in een kleiner formaat baksteen.

De westvleugel

Voor die kloostergang verrees bouwde men eerst de westvleugel en de oostvleugel. Gezien het verschil in architectuurvormen (m.n. de vensters) en baksteenformaat deed men dat niet tegelijkertijd. Welke het eerste gebouwd werd, staat niet vast.

De westvleugel, die nu zes vakken lang is, was oorspronkelijk aan de zuidzijde langer. Dit blijkt uit het feit, dat de oostgevel op de begane grond nog ca. twee meter zuidelijker doorgaat dan de zuidgevel, terwijl de zuidgevel door bouwnaden en zijn wat rodere en grotere baksteen zich onderscheidt van de andere gevels, die van een genuanceerde baksteen zijn opgemetseld. In het inwendige zijn funderingsresten gevonden van een verdwenen muur, die een inwendige kloostergang afscheidde van andere ruimten. Van vier kloostergangvensters bleken nog belangrijke resten in de oostgevel bewaard te zijn; het vijfde was geheel uitgebroken. Het zijn korfboogvensters met elk twee spitsbogige lichtopeningen, gescheiden door een merkwaardig brede montant. In de dagkant van het zuidelijke, thans ingebouwde venster, dat het beste bewaard bleef, werd merkwaardigerwijze geen glassponning aangetroffen, maar een oude bepleistering. Aansluitend op de noordvleugel bevindt zich in dezelfde gevel een brede korfboogopening, die toegang gaf tot de noordelijke arm van de kloostergang. Toen die laatste in een latere fase gebouwd werd, werd de boogopening aan de zuidzijde iets versmald.

In de westgevel zijn op de begane grond spaarzame aanwijzingen gevonden van tenminste vier vensters, die veel geleken kunnen hebben op die in de oostgevel, maar iets anders gedetailleerde dagkanten hadden. Voor een complete reconstructie waren deze aanwijzingen te gering. Het noordelijkste van deze vensters is later vervangen door een hoge deuropening, afgedekt door een houten latei. De noordelijke dagkant hiervan werd ontdekt met een deursponning aan de binnenzijde. Vermoedelijk hield deze toegang verband met de noordelijke arm van de kloostergang, zoals nu, na de restauratie weer het geval is.

Na de reformatie werden deze vensters en deur vervangen door houten raamkozijnen, waarvan er twee te zien zijn op de prent uit 1759 door P. van Liender. Maar nog voor de huidige vroeg-19de-eeuwse kozijnen geplaatst werden zijn tenminste drie kozijnen nog eens door nieuwe van een ander formaat vervangen.

De verdiepingsbalklaag bestaat uit moer- en kinderbalken, waarvan alle sleutelstukken verdwenen zijn. Van de oorspronkelijke verdiepingsvensters werden alleen in de oostgevel restanten teruggevonden, nl. van een smal en drie bredere segmentboogvensters. Een restant van een zaagtandlijst daarboven was nog aanwezig, terwijl in de westgevel nog een groot stuk van een muizetandlijst bewaard was, die nu weer over de volle gevellengte is gereconstrueerd. Bij de verbouwing van 1804/05 is ook deze vleugel grotendeels verhoogd; alleen het zuidelijke einde ontkwam daaraan en kreeg een aangekapt dak. Van de zolderbalken bleef dan ook alleen de zuidelijke, voorzien van sleutelstukken met een eenvoudig kraalprofiel op zijn plaats. Het bijbehorende kaspant verdween echter. De andere moerbalken en kaspanten werden opnieuw gebruikt, waarbij de balken een kwart slag gekanteld werden, zodat de twee resterende sleutelstukken aan een zijkant kwamen te zitten.

De kaspanten bestonden elk oorspronkelijk uit twee op elkaar geplaatste eiken jukken, waaraan alleen de onderste opnieuw werden gebruikt met een nieuw grenen bovenspantje erop. Thans zijn balken en jukspanten weer op hun oorspronkelijke niveau teruggebracht en is de oude dakvorm hersteld. De jukspanten zijn met gezaagde en gehakte telmerken genummerd van 2 t/m 5. Gehakte telmerken kwamen omstreeks 1520 in zwang.

De zestiende-eeuwse spiltrap.

Kaspanen plegen op de volgorde van hun nummering geplaatst te zijn en omdat het meest zuidelijke, verdwenen spant kennelijk nr. 1 is geweest, is de kap blijkbaar gemaakt, toen het gebouw zijn huidige lengte kreeg, d.w.z. toen de huidige zuidgevel werd opgetrokken. In deze gevel, waarvan de top verloren is gegaan, zit een oorspronkelijke toegang, die omlijst wordt door een spitsboognis. Uit de plaats ervan blijkt, dat de kloostergang erachter toen niet meer bestaan kan hebben. Binnen bevindt zich rechts in de hoek, voor het gedichte kloostergangvenster daar ter plaatse, een fraaie eiken spiltrap met een een vroeg-renaissande trapbaluster. Waarschijnlijk dateren zuidgevel, spiltrap en kap uit één bouwperiode, die zou kunnen dateren uit het midden van de 16de eeuw. Toch lijkt het waarschijnlijker, dat deze verbouwing dateert van omstreeks 1590, kort na de sloop van de kloosterkerk, waarbij de omlappende kloostergang verviel en de westvleugel een nieuwe zuidgevel moest krijgen.

In de noordgevel bleef de korfboog en een stuk van de middenmontant van een zoldervenster bewaard en restanten van de vlechtingen van de oorspronkelijke geveltop, die thans weer hersteld is.

De oostvleugel

De oostvleugel is smal en negen vakken lang. Aan de noordzijde staat hij koud tegen de noordvleugel en diens oostelijke aanbouw, terwijl de zuidwesthoek aangesloten heeft op de noordoostelijke steunbeer van de koorsluiting van de kerk. De naad van die scheef verlopende aansluiting is, ook op de verdieping, nog steeds aanwezig. De oostvleugel is dus duidelijk jonger dan de noordvleugel en de kerk.

Evenals de westvleugel heeft de oostvleugel een inwendige kloostergang gehad; van de binnenmuur zijn gedeelten van de fundering teruggevonden, die voor een deel benut waren voor secundaire keldertjes. Ook de hoek, die de buitenmuur maakte naar de zuidelijke arm van de kloostergang, bleef bewaard. In de westgevel zijn zes spitsboogvensters meer of minder compleet teruggevonden, die de kloostergang van licht voorzagen. Zij zijn nu weer gereconstrueerd. Zij zijn voorzien van vorktraceringen, waarvan de voorzijde in het gevelvlak ligt, een minder gebruikelijke oplossing. Glassponningen en enkele resterende brugstaven wezen op een afdichting met glas. Een gedrukt rondbogige doorgang geeft toegang tot de noordelijke arm van de kloostergang. Op de verdieping

Fig. 1

Reconstructie van de volgroeide kloosterplattegrond in het derde kwart van de 16de eeuw, schaal 1:300.

Van de muren is de vermoedelijke bouwvolgorde en ouderdom aangegeven d.m.v. vijf verschillende arceringen. Van de muren met getrokken lijnen staat de plaats vast doordat zij in opstand bewaard zijn gebleven of in funderingen zijn teruggevonden. Er zullen meer binnenmuren en venster- en deuropeningen zijn geweest, dan is aangegeven, maar de plaats daarvan is onbekend. Van de muren zonder getrokken lijnen is het beloop niet met zekerheid bekend; dat geldt in het bijzonder voor de kloosterkerk. Met gestippelde lijnen zijn de moerbalken boven de begane grond aangegeven, de bogen in de hoeken van de kloostergang en de keldergewelven van de aanbouw rechts boven. Daarnaast zijn

zonder arceringen de funderingen getekend van een wat latere aanbouw, waarvan de afmetingen en ouderdom niet bekend zijn. Tekening van de schrijver naar de opmeting van Gemeentewerken Amersfoort uit 1974, aangevuld met opmetingen van W. J. van Hoorn (A.W.N.) en eigen waarnemingen.

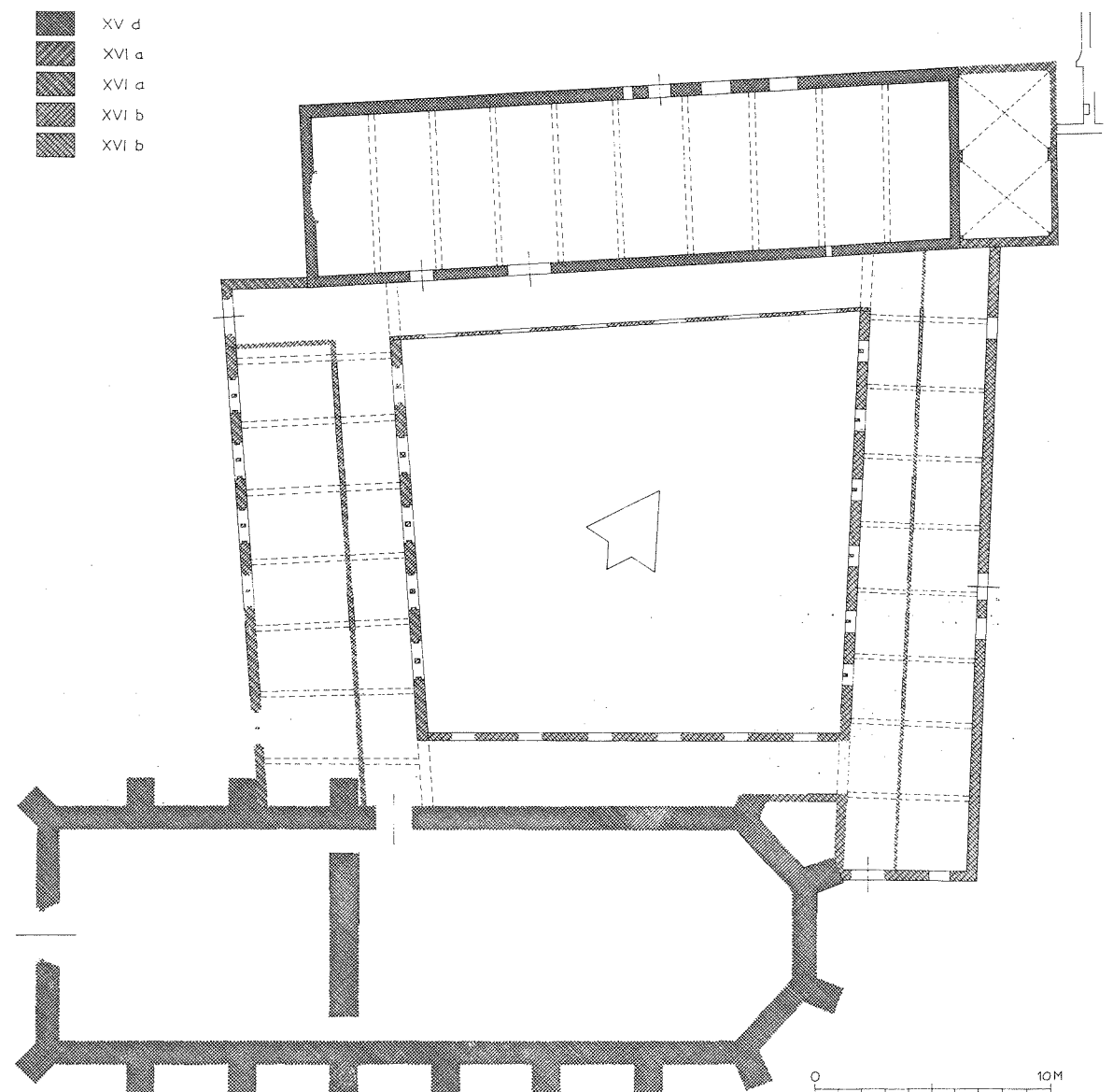
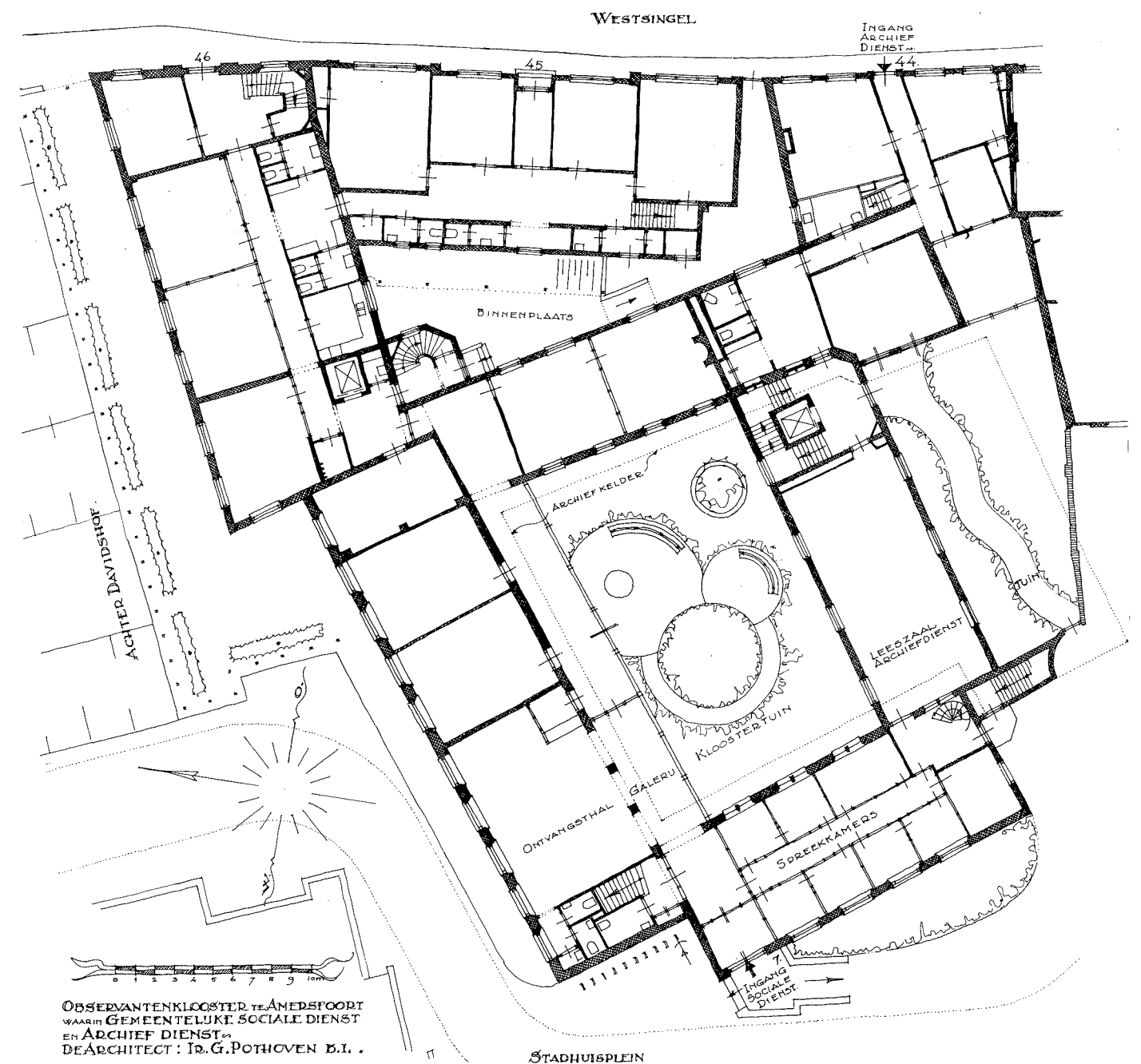

Fig. 2
Reconstructie van de plattegrond van het
gebouwencomplex in 1826, schaal 1:300.
Van de muren is de vermoedelijke
bouwvolgorde en ouderdom aangegeven
d.m.v. negen verschillende arceringen. Van
deuren en vensters, waarvan de plaats
onzekeer is, zijn de dagkanten niet met
getrokken lijnen aangegeven.

Als basis voor deze tekening heeft de
opmeting van Gemeentewerken Amersfoort
uit 1974 gediend, aangevuld met eigen
waarnemingen ter plaatse. De ruimtelijke
indeling van het grootste deel van het
complex is bepaald aan de hand van de
'Staat der opmetingen' uit 1826. De
kamernummers van deze staat zijn in
cirkeltjes op de plattegrond aangegeven. De
ligging van de kamers op de verdieping is als
volgt: 11 boven 8, 12 boven 7 en de gang
daarnaast, 13 boven 6, 14 met een gang
daarnaast boven 4, 15 boven 5 en de ruimte
daarnaast, 16 boven 3, 17 boven 2 en de gang
daarnaast, 18 boven 1 en de ruimte
daarnaast. Boven 9 en 10 is kennelijk nooit
een verdieping geweest.
Geheel onderaan een deel van het huis dat
Abraham Cohen in 1780-'82 voor zich liet
bouwen en dat sedert 1818 fungeerde als
stadhuis. Tekening van de schrijver.

Fig. 3
Plattegrond van het Observantenklooster na
de restauratie.

zijn resten gevonden van zeven ca. 1.65 m brede segmentboogvensters. De middelste drie daarvan zijn later vervangen door wat smallere openingen, opgaand vanaf de vloer (of zelfs nog lager) en gesloten door een zeer stompe spitsboog. Waartoe die boogopeningen, die grotendeels gedicht zijn met metselwerk in halfsteensverband, gediend hebben, is niet duidelijk. Van de oorspronkelijke openingen in de oostvleugel is minder teruggevonden. Op de begane grond was ongeveer in het midden een segmentboogpoortje, terwijl verder resten van twee spitsboogvenstertjes aan het licht zijn gekomen. Op de verdieping is, nu ingebouwd door het huis Westsingel 44, een oorspronkelijk smal segmentboogvenster gevonden, dat later vervangen is door een rondboogopening. Wat noordelijker is nog zo'n rondboogopening, waarin naderhand een houten kozijntje is gezet. Ongeveer in het midden zien we net zo'n stompe spitsboogopening als in de westgevel en daarnaast een restant dagkant van mogelijk een tweede.

De zuidgevel heeft zijn oorspronkelijke top behouden. Hierin zit een gedrukt-rondbogige blindnis, waar de zolderbalklaag achterlangs loopt. Het bovenste gedeelte is oorspronkelijk misschien een venster geweest. De nis is naderhand naar beneden vergroot, bijna tot op het niveau van de verdiepingsvloer. Een ontlastingsboog in het muurwerk links ernaast duidt misschien op een vroegere toegang op de begane grond. Rechts is zichtbaar een venster geweest, waarvan de top van de spitsboog is teruggevonden (in het huis Westsingel 44, dat er naderhand tegenaan is gebouwd).

De verdiepingsbalklaag schijnt geheel vernieuwd of verlegd te zijn. De zolderbalklaag is in de zuidelijke vier vakken op zijn plaats gebleven, maar in de noordelijke vijf vakken in 1804/05 omhoog gebracht. In het zuidelijke gedeelte zijn nog enkele oorspronkelijke laatgotische sleutelstukjes met peerkraalprofiel en omlappend neuslijstje bewaard gebleven. De kinderbalken zijn grotendeels verdwenen. De kap is van eiken. De kaspanten bestaan elk uit twee op elkaar geplaatste jukken; zij zijn van noord naar zuid genummerd met gesneden links gebroken telmerken. Bij de verhoging van het noordelijke deel, die nu weer ongedaan is gemaakt, zijn de kaspanten nr. 1 t/m 5 opnieuw gebruikt,

echter in de omgekeerde volgorde. Het spant nr. 1 heeft oorspronkelijk aan de noordzijde geen windschoren gehad; het heeft dus dicht bij de noordgevel gestaan. Bij de zuidgevel is geen strijkspant aanwezig. Gezien de sleutelstukken en de telmerken op de kaspanten moet de oostvleugel in de eerste helft van de 16de eeuw gedateerd worden; in het licht van de ontwikkelingsgeschiedenis van het gehele complex valt te denken aan de jaren omstreeks 1530.

De kloostergang

De kloostergang heeft aan vier zijden een kloosterhof omsloten. De westelijke en oostelijke armen hiervan waren, zoals in het bovenstaande al bleek, opgenomen in de west- en oostvleugel. De noordelijke arm kwam tot stand na de bouw van die twee vleugels. Hij werd iets smaller uitgevoerd dan aanvankelijk gepland was, zodat de doorgangen naar die vleugels beide aan de zuidzijde iets versmald moesten worden. Hij werd voorzien van een lessenaarsdak; in de zuidgevel van de noordvleugel zijn nog stukken van dakpannen blijven zitten, die overigens niet de oorspronkelijke dakbedekking zullen zijn geweest. De zuidelijke arm was zichtbaar even oud als de oostvleugel gezien het verband van het metselwerk in de gemeenschappelijke hoek. In tegenstelling tot de noordelijke arm was hij van een verdieping voorzien. Blijkens het restant van de noordmuur in de hoek bij de oostvleugel was deze op de begane grond

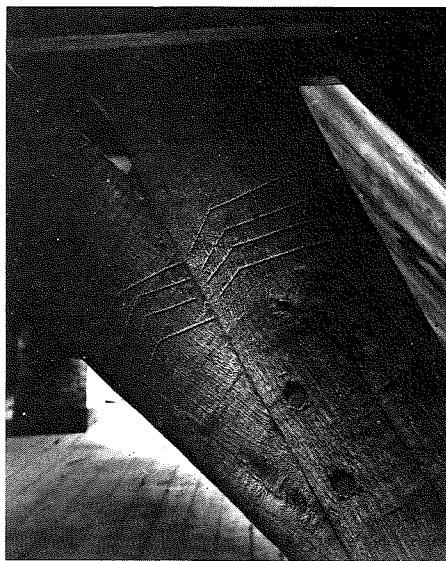

Bovenlicht van het kazernegebouw van na 1800 aan de Westsingel.

anderhalve steen dik en op de verdieping één steen. De verjonging zit echter merkwaardigerwijze aan de buiten(noord)zijde alsof dit geen buiten-, maar een binnenzijde was. Deze muur fungeerde later als zuidelijke buitenmuur van een in de kloosterhof nieuw gebouwde vleugel. Hij is in de dertiger jaren van onze eeuw (naar schatting) nog eens vernieuwd, maar de fundering was nog oud. Ten zuiden ervan zijn nog een aantal plavuizen in situ gevonden, kennelijk de vloer van de kloostergang. Noordelijk van de koorsluiting van de kloosterkerk had de kloostergang een eigen zuidmuur, waarvan nog een stukje fundering aan het licht is gekomen.

Na de reformatie

In 1579 kwam een groot gedeelte van het complex als Doelhuis bij het schuttersgilde in gebruik. Dit betrof waarschijnlijk de noordvleugel, de westvleugel en de noordelijke vijf travéeën van de oostvleugel. De twaalf laatste kloosterlingen mochten het zuidelijke deel van het klooster en de kerk nog blijven gebruiken. Zodoende werd het complex in twee delen gesplitst. De grens van die scheiding is later zichtbaar nog wel eens gewijzigd, maar nooit opgeheven. In 1587 besloot het stadsbestuur de kerk te slopen, wat waarschijnlijk ook is gebeurd. De westvleugel zal toen zijn ingekort en van een nieuwe zuidgevel zijn voorzien. Als eerste nieuwbouw verrees in het zuidelijke gedeelte van de kloosterhof een verdiepingloze vleugel, die dezelfde plattegrond besloeg als de onlangs nieuw gebouwde. Te oordelen naar het profiel van het sleutelstuk van een van de weinige oude balken die er in 1979 nog waren, dateerde hij uit het einde van de 16de of het begin van de 17de eeuw. De noordmuur van deze vleugel was maar één steen dik (18 cm). Een gelijktijdige dwarsmuur, waarvan de fundering werd opgegraven, scheidde aan de westzijde een ongeveer vierkant vertrek af. In het oostelijke gedeelte van de noordmuur was een zes meter brede halve rondboog uitgespaard, waarvan de betekenis niet duidelijk is. Naderhand is die boog gedicht en tegelijkertijd werd een tweede inwendige dwarsmuur opgetrokken. Het oostelijke gedeelte van deze vleugel heeft een kelder met kruisgewelven gehad, van waaruit later een glasoven gestookt is (zie de bijdrage van W. J. van Hoorn in deze uitgave).

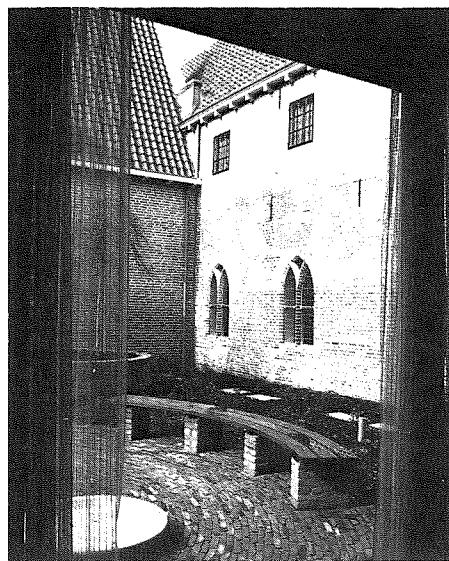
Telmerken.

De noordmuur werd aan de binnenzijde verzaard met door bogen verbonden muurdammen, toen bij de verbouwingen van 1804/05 een tweede vleugel in de kloosterhof verrees. Deze kreeg een verdieping, waarvoor die verzwaring noodzakelijk was. Deze nieuwe vleugel, die een kap had met schenkelspanten, is bij de jongste restauratie afgebroken.

Nog enkele, niet meer bestaande vergrotingen van onbekende datum moeten worden genoemd. Tegen de oostgevel van de oostvleugel heeft, ongeveer ter plaatse van het vierde vak (uit het noorden geteld) een aanbouw met zadeldak gestaan, waarvan de dakmoeten nog duidelijk zichtbaar zijn. Blijkens een lagere, flauwer hellende dakmoet was deze aanbouw aan de zuidzijde voorzien van een aangekapt gebouwtje. Misschien zien we deze aanbouwen op twee overigens nogal raadselachtige 18de-eeuwse tekeningen van het Doelengebouw.

Aan de oostzijde van de noordvleugel is ooit een tweede aanbouw toegevoegd. Binnen de huidige noordoostelijke vleugel (Westsingel 46, gebouwd in 1804/05) zijn daarvan enkele funderingen (met een schouw) teruggevonden. De complete omvang en de ouderdom zijn echter onbekend.

In 1603, toen de laatste kloosterlingen gestorven of vertrokken waren, kwam het zuidelijke gedeelte van het klooster in particulier gebruik. Ook hier verrees een aanbouw, nl. het huidige huis Westsingel 44, dat met zijn achterzijde tegen de zuidoostelijke hoek van de oostvleugel is gebouwd. Het benedengedeelte van de noordmuur daarvan met zijn ronde en ovale oculi (die naderhand zijn gedicht) lijkt nog uit de 17de eeuw te dateren. Overigens is het huis niet ouder dan 18de-eeuws, terwijl de voorgevel eerst uit het begin van de 19de eeuw dateert.

De kloosterhof.

De verbouwing van 1804/05 betrof alleen het voormalige Doelengebouw. Daarbij werden de drie oude kloostervleugels verhoogd en twee nieuwe vleugels toegevoegd, zoals in het bovenstaande reeds is vermeld. De Artillerie- en Genieschool betrok het complex in 1805 en verliet het weer in 1816. In 1818 werd het 'Werkinstituut tot wering der bedelarij' erin gevestigd, dat in 1825 tot een roemloos einde kwam. Vervolgens werd het complex weer tot kazerne bestemd en onderzocht hoeveel manschappen erin ondergebracht zouden kunnen worden. Dit resulteerde in een 'Staat der opmetingen der onderscheidene kamers van het Werkinstituut binnen Amersfoort', gedateerd 24 mei 1826. Hierin worden tien kamers op de begane grond genoemd, waarin 141 nachtlegers geplaatst zouden kunnen worden, acht kamers op de verdieping (goed voor 161 nachtlegers), terwijl op de zolders plaats was voor 112 nachtlegers. De ligging van de kamers (die genummerd zijn van 1 t/m 18) wordt niet genoemd en de gangen en nevenruimten worden niet gememoreerd. Wel worden de afmetingen van de kamers vermeld en de breedten van de deuren en schoorstenen daarin. Dat maakt het mogelijk de kamers met een grote mate van zekerheid in het gebouw te localiseren (zie fig. 2). Bij kamer 5 doet zich echter het probleem voor dat de ramen in een lange wand (die hier bij uitzondering genoemd worden) en de plaats van de korte wand (met deur) niet in overeenstemming lijken te zijn met wat ter plaatse aangetroffen is.

Na verbouwingswerkzaamheden, waarvan de aard en de omvang onbekend is, werd het complex waarschijnlijk in augustus of september 1827 als kazerne in gebruik genomen. In het begin van onze eeuw kwamen de gebouwen in gebruik bij de gemeente, wat ook aanleiding gaf tot verscheidene veranderingen, zoals de inbraak van garagedeuren aan de noordzijde en de overdekking van het laatste restant van de kloosterhof.

Bronnen en literatuur:

Staat der opmetingen der onderscheidene kamers van het Werkinstituut binnen Amersfoort, dd. 24 mei 1826. Archief der Gemeente Amersfoort na 1813, bundel 'Landsverdediging, Kazernerij I, 1813-1832'.

Stadsplattegrond en stadsproject van Braun en Hogenberg: Flehite 1978, blz. 5 (afbeelding) en Jaarboek Oud-Utrecht 1981, blz. 108 (datering).

J. Hovy, De Minderbroeders en hun kapel in 1674, in: Flehite VII (1975-'76), blz. 54-55.

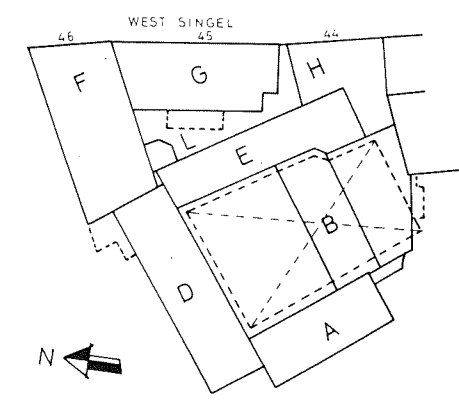
G. Berends, Monumentenberichten: Amersfoort, voormalig Observantenklooster, in: Bulletin Kon. Ned. Oudheidkundige Bond 1980, blz. 88-90, 166.

Zie verder literatuuropgave bij artikel W. J. van Hoorn.

Het restauratieplan

G. Pothoven

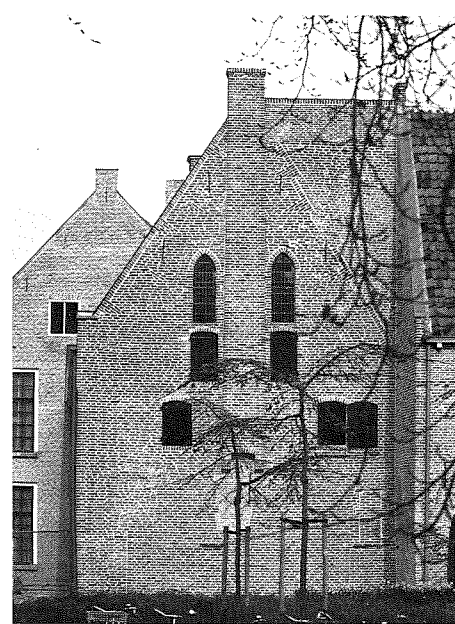
Bij de opdracht tot de 'restauratie' van het complex Observantenklooster is door het Gemeentebestuur ervan uitgegaan dat wanneer dit complex behouden moet blijven, wat aanvankelijk zeer discutabel was, het een bestemming zou moeten krijgen ten dienste van één of meer van de Gemeentelijke Diensten op een zodanige wijze dat zowel hiervoor een behoorlijke huisvesting verkregen zou worden als dat aan de historische en esthetische waarde geen afbreuk zou worden gedaan. Na ampele overweging werd begin 1979 besloten in het complex onder te brengen de Gemeentelijke Sociale Dienst met rond 80 medewerkers, en de Archiefdienst met een archief van rond 350 m². Reeds spoedig bleek dat deze beide diensten niet onder gebracht zouden kunnen worden in het oorspronkelijke Observantenklooster, de gebouwen A, B, D en E, maar dat daarvoor ook nog nodig zouden zijn de gebouwen F, de brandweerkazerne, G, het oude gymnasium en het gebouw H aansluitend aan het voormalige stadhuis. Zodat alle gebouwen van dit complex ten noorden van het voormalig stadhuis onder de opdracht gingen vallen. In hoeverre waren deze gebouwen aan te passen aan de gestelde bestemming en in hoeverre kon de historische en esthetische waarde gehandhaafd of zelfs teruggebracht worden. Na onderzoek bleek dat de oorspronkelijke gebouwen van het Observantenklooster de gebouwen A, D en E zoveel gegevens verschaften, dat zonder in fantasieën te vervallen in ieder geval de bouwmassa's weer in hun oorspronkelijke vorm terug te brengen

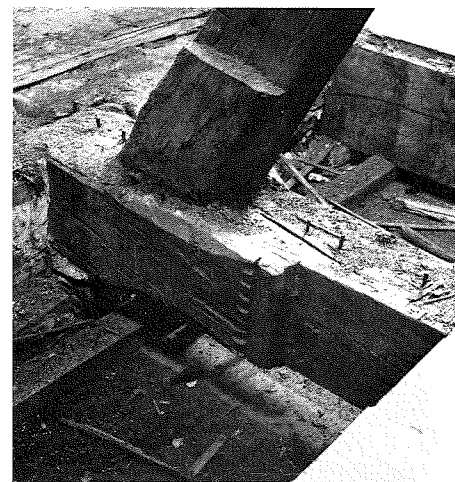
waren. Wat was nl. het geval: In 1804/05, toen het complex de bestemming van kazerne kreeg, had men de verdieping hoog plm. 2.30 m met open stijle kap, vervangen door een verdieping hoog plm. 4.00 m met een kap met schilden onder een helling van 45°, waarbij van de oorspronkelijke kaspanten gebruik gemaakt is. E.e.a. was goed te onderkennen in de topgevel aan de nieuwe stadhuiszijde, waar de oude vlechtingen van de topgevel beëindiging nog te onderkennen waren. Daar door deze wijziging de bouwmassa's zeer in waarde hadden ingeboet, ook t.o.v. de omgeving, was één van de eerste beslissingen, zeer gestimuleerd door de heer Van den Braber, om de kappen van A, D en E hun oorspronkelijke vorm weer terug te geven. Het onderbrengen van het archief was het volgende probleem. Daar deze ruimte zodanig moet zijn dat waardevolle documenten die hierin opgeborgen moeten worden, zo min mogelijk aan weersinvloeden onderhevig moeten zijn, nog bij calamiteiten verloren mogen gaan, is eigenlijk een geconditioneerde betonnen doos het meest aangewezen. Dit is niet wel te voorzien in bestaande gebouwen. Daar een continu klimaat het best verzekerd is in een ondergrondse ruimte, is toen deze oplossing gezocht, en verkregen door deze aan te brengen onder de binnenplaatsen. Het gebouw C dat in 1827 gebouwd was, verstoorte de ruimtewerking van de binnenplaats van het oude klooster, dus kon vervallen en het gebouw B was in de loop van de jaren zo gemutileerd dat hieraan ook bijna geen historische waarde kon worden toegekend.

Door deze beide bouwblokken af te breken, kon onder de daar ontstane ruimte en die van de twee binnenplaatsen een archiefkelder geprojecteerd worden met toegangen, van trap en lift in een nieuw te bouwen bouwblok B.

In dit bouwblok B met daarop aansluitend Westsingel 44 (H) zouden dan ook de overige ruimten voor de archiefdienst, als leeszaal en expositieruimte, werkruimten e.d. onder gebracht kunnen worden. Bij nader onderzoek bleek dat het overige gebouw met enig passen en meten toerijkend zou zijn voor de Sociale Dienst, mits voor de bereikbaarheid van de ruimte enige toevoegingen aangebracht zouden worden zoals: een verbindingsgang langs D, van A naar E en de nodige trappen.

Gerestaureerde westzijde van de noordvleugel.

Gekantelde muurbalk met 'aangehakt' sleutelstuk, resultaat van de verbouwing na 1804.

Bij onderzoek was gebleken dat langs het gebouw D aan de binnenplaats zijde een (klooster) gang had gelopen. De aanzet van het dak (nu nog te zien) was te onderkennen en ook enige funderingsresten werden gevonden. Deze gang hebben we niet gereconstrueerd, maar als eenvoudige

'glazen' galerij aangebracht. Evenzo was een trap nodig in het centrum, waar D, E en F samen komen en hier werd een traptorentje aan het complex toegevoegd. De Dienst Sociale Zaken vereiste voor het merendeel kamers voor 3 tot 6 personen. Gelukkig kon deze dienst ervan overtuigd worden, dat de ruimten op de verdieping, van A, D en E, met mooie open kappen, zo min mogelijk nader ingedeeld zouden worden. Alleen de begane grond van A vereiste een kleinschalige indeling in verband met het groot aantal spreekkamers dat gewenst was. Deze indeling is verkregen met zgn. verplaatsbare wanden. Een belangrijke eis was de 'behagelijkheid'. Zowel wat betreft het klimaat als het geluid, moest het gebouw voldoen aan die van een modern kantoorgebouw.

Veel hoofdbrekens heeft het gekost om in dit bestaande gebouwencomplex een luchtbehandelingsinstallatie, met alle benodigde apparatuur en luchtkanalen onder te brengen, zodanig dat dit niet als storende elementen zouden opvallen. Een moeder- en kinderbalklaag met een enkele houten vloer is geen geluidsbarrière tussen boven elkaar gelegen vertrekken. In de vorm, moeder- en kinderbalken, zijn deze vloerconstructies weer aangebracht, maar er overheen is een zgn. zwevende betonvloer constructie aangemaakt, waarin tevens de vloergoten voor zwak- en sterkstroom konden worden opgenomen.

Op de hiervoor omschreven wijze zou aan het programma van wensen voldaan kunnen worden, maar daarmee lag nog niet vast in hoeverre we, vooral wat het detail betreft, een verdwenen toestand moesten reconstrueren, moesten consolideren of door toevoeging van eigentijdse elementen een goede oplossing konden nastreven. Zowel het één als het ander is gedaan. Waar uit het onderzoek zeer duidelijk bleek hoe de toestand oorspronkelijk moest zijn geweest, is deze zeer nadrukkelijk terug gebracht. Zoals b.v. de ramen aan de binnenplaats van de gebouwen A en E, waren bijzonder goed te onderkennen zowel wat hun plaats als vorm (gotisch), met de tracering, betreft. De ramen aan de buitengevels van de bouwblokken A en D moeten resp. gotische ramen en kruisvensters zijn geweest. Hiervan is echter zo weinig gevonden dat een reconstructie niet mogelijk of zelfs gewenst leek en zijn dus de 18de eeuwse schuiframen gehandhaafd.

Westgevel van het Observantenklooster, voor de restauratie.

Zolder van de thans verdwenen vleugel. Op deze plek is thans de kloosterhof gereconstrueerd.

De oude kaspanten van de gebouwen A, D en E (eiken dekbalkjukkens) zijn zo veel mogelijk weer op hun oorspronkelijke plaats terug gebracht, al waren de trekplaten in vele gevallen 90° gekanteld zodat de aangehakte sleutelstukken in plaats van aan de onderzijde op de zijkant terecht waren gekomen in 1827. Deze dekbalkjukkens zijn in dat jaar wat ingekort om toepasbaar te zijn voor een flauwhellender kap dan waar ze oorspronkelijk voor gemaakt waren; daarom moest hierop een modern driehoek spantje aangebracht worden. Veel is geconsolideerd. Vandaar dat op allerlei plaatsen in dit gebouw de historie nog spreekt, door dichtgemetselde raamopeningen, verschillend soort

metselwerk in gevels, aanzetten van daken en muren in het metselwerk e.d. Daar waar geheel nieuwe elementen zijn toegevoegd zijn eigentijdse middelen toegepast in een vormgeving die zoveel mogelijk harmonieert met het bestaande gebouw. Vandaar dat de opnieuw gebouwde vleugel B, met nieuwe stenen en pannen is opgetrokken, met een eigentijdse vloer- en kapconstructie.

Bij alles is gestreefd zowel naar een aanpassing aan het hedendaagse gebruik, als het handhaven van zo mogelijk de oorspronkelijke gegevens, waarbij de historische ontwikkeling van het gebouw gerespecteerd is.

De restauratie: techniek en monnikenwerk

M. van Hoogevest

De calculatie

In het najaar van 1979 ontving de aannemingsmaatschappij T. van Hoogevest B.V. een uitnodiging voor de aanbesteding van de restauratie van het Observantenklooster, die kort daarop zou plaatsvinden.

Dit betekende voor de calculatie-afdeling een geweldige opgave.

Het was immers vrijwel onmogelijk om de toestand van het bestaande gebouw in zo'n beperkte tijd goed in te schatten en om alle problemen te voorzien die men gedurende de uitvoering tegen zou kunnen komen.

Een beperkt aantal zaken was weliswaar geheel of gedeeltelijk ter verrekening gesteld zoals bijvoorbeeld het inboetwerk (het verwijderen van gebroken bakstenen, vergaan metselwerk e.d. en het vervolgens hetstellen van de gevel), maar voor het werk als geheel gold een bindende prijs.

Om de bestaande toestand zo goed mogelijk op te nemen, heeft de betreffende calculator een aantal dagen in het bestaande gebouw doorgebracht.

Ondanks al deze maatregelen en een grote ervaring op het gebied van de restauratie zou achteraf blijken dat een aantal zaken niet voldoende onderkend waren.

Zo waren door de slechte toestand van het gebouw aanmerkelijk meer hulpconstructies vereist dan aanvankelijk was voorzien. Een ander probleem voor de calculatie was de uitvoeringswijze van de nieuw aan te brengen kelder voor het archief.

In het bestek stond als grondwerende constructie een Berliner wand met een stempelraam voorgeschreven. Gezien de toestand van het gebouw leek een dergelijke uitvoeringswijze niet verantwoord. Gezocht werd dus naar alternatieven. Uiteindelijk werd gekozen voor de toepassing van boorpalen. Deze oplossing was niet alleen veiliger, maar bleek bovendien ook prijstechnisch aantrekkelijk.

Op 19 oktober 1979 vond de aanbesteding plaats, waarbij de aannemingsmaatschappij T. van Hoogevest B.V. de laagste inschrijver bleek te zijn.

De voorbereiding

Onmiddellijk na de aanbesteding werd een aanvang gemaakt met de voorbereiding van het werk.

Allereerst diende de overall planning en de werkbegroting opgesteld te worden. Bepalend voor de uitvoering waren de beschikbare bouwtijd, het gefaseerd ter beschikking verkrijgen van het gebouw, de technische en constructieve mogelijkheden en een zo optimaal mogelijke personeelsbezetting.

Dit leidde tot de volgende werkwijze:

- aanbrengen stut- en stempelwerken
- sloopwerkzaamheden
- nieuwbouw archiefkelder
- restauratie van achtereenvolgens de gebouwdelen A, D en E (Stadhuisplein)
- de nieuwbouw van gebouw B (tussen gebouw A en E)
- de restauratie van gebouwdeel F (Davidshof)
- de renovatie van de gebouwdelen G en H (Westsingel).

Speciale problemen gaf ook de beperkte beschikbare bouwruimte en de moeilijke bereikbaarheid.

Dit vereiste een zorgvuldige planning van de benodigde leveranties.

Een extra handicap was het bestaan van een meidoorn aan de zuidzijde van het gebouw. Om beschadigingen te voorkomen is deze boom zorgvuldig ingepakt en afgeschermd. Hoewel de bereikbaarheid van het gebouw hierdoor aanzienlijk verminderde is het gelukt de boom te sparen.

Van groot belang tenslotte was het verder uitwerken van de kelderconstructie en het verschaffen van de hiervoor benodigde berekeningen.

De uitvoering

Op 4 februari 1980 werd daadwerkelijk begonnen met de restauratie.

Om instorten tijdens het slopen te voorkomen, werden eerst een groot aantal stabiliteitsverbanden aangebracht.

Vervolgens werd een aanvang gemaakt met de sloopwerkzaamheden. De gebouwen op de binnenplaats werden geheel gesloopt, van de gebouwdelen A en D bleven alleen de gevels staan.

Alle vrijkomende materialen zijn zoveel mogelijk weer gebruikt. Zo is het gesloopte metselwerk naar de werf vervoerd waar steen voor steen is schoongebikt.

Ook de dakpannen en dakkapspanten zijn tijdelijk opgeslagen om later weer verwerkt te worden.

Zoals reeds vermeld zijn bij de uitvoering van de archiefkelder met een afmeting van 17 x 25 ml, 161 stuks mortel schroefpalen toegepast. Deze palen zijn trillingsvrij rondom aaneengesloten aangebracht. Over de palen is een betonnen sloof aangebracht, die middels groutankers in de bodem is verankerd. Hiermee was een grondkerende wand gevormd die later deel uit zou gaan maken van de kelderconstructie.

Hiertoe is na het ontgraven en het storten van de keldervloer een dunne wand tegen de boorpalen gestort.

Nadat tenslotte het kelderdek gestort was, kon de restauratie van de gebouwdelen A en D aanvangen.

Het was daarbij zaak zo snel mogelijk weer enig verband in de losstaande gevels te krijgen.

Aangezien gebleken was dat het oude gebouw vrijwel ongefundeerd was, moesten eerst hier de nodige voorzieningen getroffen worden.

Daarna begon men met het inboetwerk van de gevels, een bijzonder arbeidsintensief karwei, waarbij hoge eisen aan het vakmanschap van de metselaars werden gesteld.

Intussen was men ook druk doende met de restauratie van de oude eiken spanten volgens de zogenaamde renoforsmethode. Middels het inlijmen van glasvezel staven en het aanwerken met epoxyhars, worden hierbij ondeugdelijke verbindingen en vergane delen weer hersteld.

Bij een verbouwing omstreeks 1830 waren de spanten onderling verwisseld.

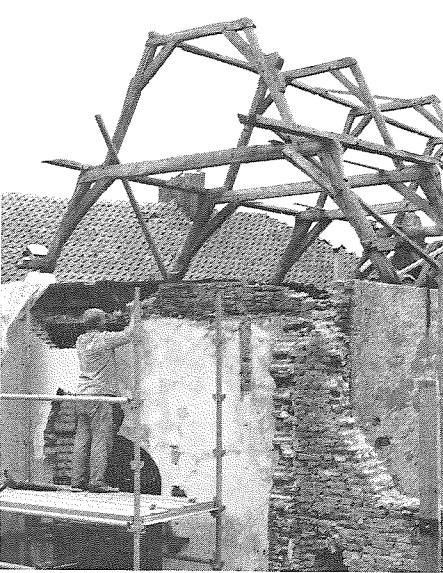
Dankzij de op de spanten aangebrachte, oorspronkelijke nummering, was het mogelijk ze nu weer op de oude plaats aan te brengen.

Het vrijmaken van de te restaureren gedeelten rond de binnenplaats (de afgebroken vleugel B).

Gelijktijdig was ook de nieuwbouw van gebouwdeel B aangepakt. Zodra de werkzaamheden ver genoeg gevorderd waren, werd begonnen met de restauratie van de delen E en F. Bij gebouwdeel F moest, in verband met zware technische installaties een houten vloer vervangen worden door een betonnen vloer.

In verband met de stabiliteit diende dit gefaseerd te gebeuren. Allereerst is tussen de spanten de houten vloer vervangen door een systeemvloer. Vervolgens zijn met een tijdelijke hulpconstructie de spanten op deze vloer opgevangen.

Van het zuidelijke gedeelte van vleugel E staan de dakspanten nog op hun oorspronkelijke plaats.

De trekplaten konden nu verwijderd worden en vervangen door tussen de systeemvloer gestorte stroken van gewapend beton. Een apart probleem vormde het inbrengen van de technische installaties.

In verband met de beschikbare ruimte diende dit in een uitermate vroeg stadium te gebeuren.

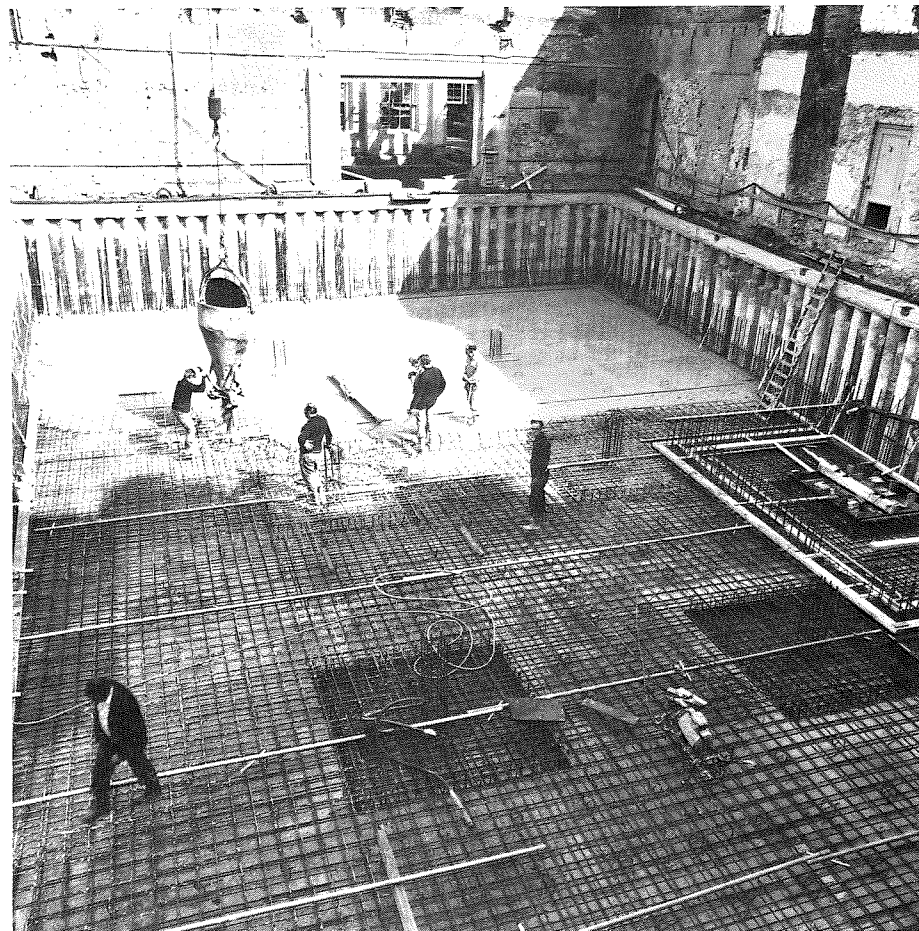
Op sommige plaatsen zijn de installaties letterlijk ingebouwd. Uiteraard vereiste dit wel een zorgvuldige planning en organisatie. Veel problemen werden veroorzaakt door de aanwezigheid van oude, niet op tekening aangegeven electra- en waterleidingen, die veelal nog onder spanning c.q. druk bleken te staan.

Een uiterst delicaat werk was de restauratie van een houten spiltrap.

Deze trap verkeerde in een bijzonder slechte staat en is door twee jonge vaklieden in het werk geheel gerestaureerd. Dit karwei dat grotendeels op de oude ambachtelijke wijze is gebeurd, heeft enige maanden in beslag genomen.

Slechts de gevels bleven staan (vleugel D).

Het storten van de betonnen vloer van de archiefkelder.

Al met al vorderden de werkzaamheden gestaag en in de zomer van 1981 kon begonnen worden met de laatste fase, de renovatie van de gebouwdelen G en H. Door een aantal extra werkzaamheden, waaronder die aan de fundering, was de oorspronkelijke oplevering in januari 1982 niet haalbaar. Besloten was dan ook om de bouwtijd met twee maanden te verlengen. Dankzij de goede samenwerking tijdens de bouw, de toepassing van moderne constructie- en organisatietechnieken, maar vooral ook dankzij de toewijding en het vakmanschap van allen die direct bij de uitvoering betrokken waren, kon op 23 maart 1982 met gepaste trots het Observantenklooster opgeleverd worden.

De rechte weg

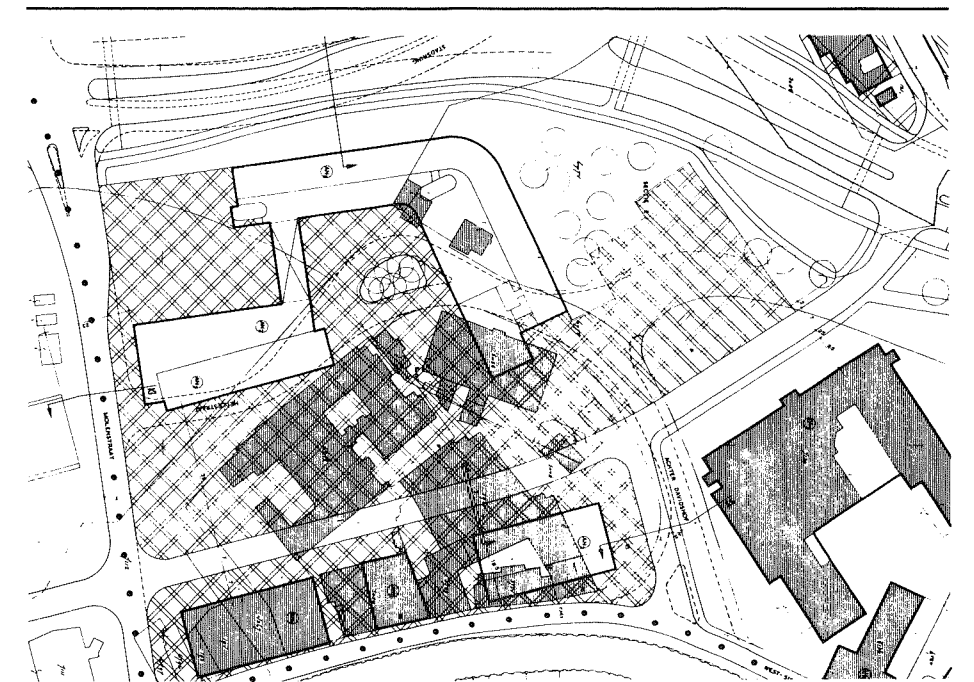
P. Wassink

Terugziend op de acties voor het behoud van het Observantenklooster valt op, dat de ideeën over de gewenste ruimtelijke ontwikkeling van de binnenstad wel veranderd zijn. De allesoverheersende plaats, die aan een vlotte verkeersafwikkeling werd toegekend heeft plaats gemaakt voor een andere benadering. Niet het verkeer, maar het verkeren krijgt voorrang. Het verblijven, de gezelligheid, het wonen worden bevorderd en het verkeer teruggedrongen.

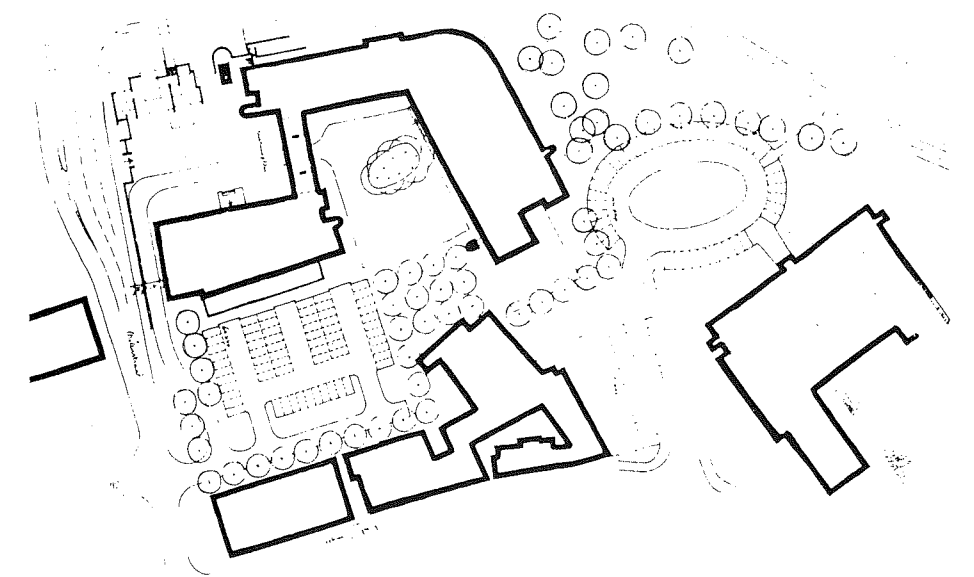
In december 1969 verscheen de eerste nota 'De Amersfoortse Binnenstad'. Bezieet men het daarin opgenomen bestemmingsplan, deelplan 20, dan blijkt, dat voorgesteld werd de Hellestraat rechtdoor te trekken, langs het gebouw van de gemeentelijke sociale dienst, vlak voor het Sint Pieters- en Bloklands Gasthuis langs, om dan bij de Meursing-fabriek aan te sluiten op het Smallepad. En voor deze rechte weg zou het Observantenklooster natuurlijk moeten wijken. Ook in de herziene nota van augustus 1971 blijft dit voorstel gehandhaafd. Inmiddels ontstond onder de burgers van Amersfoort veel verzet tegen deze plannen. H. Halbertsma schreef zijn bekende artikelenreeks 'Uit het hart' waarin hij allengs feller van leer trok.

Deze voorloper, die in grote bewogenheid zijn pen menigmaal in vitriool doopte, verdient het na alle verguizing, hier met ere te worden genoemd. Een jongeren actiegroep 't Amersfoorts Binnenstad Actie Comité TABAC ontstond en nam op luidruchtige wijze aan de discussie deel. Op haar aandringen publiceerde schrijver dezes een schets waarin een verkeersoplossing werd voorgesteld met behoud van het Observantenklooster.

In november 1971 verscheen het rapport 'De Amersfoortse binnenstad in ontwikkeling' uitgebracht op initiatief van de afdeling Amersfoort van de VVD, waarin een andere filosofie onder woorden werd gebracht. Ik citeer: 'De woonfunctie diende meer reliëf te krijgen, niet alleen door een groter oppervlak, maar vooral ook door een aantal verbeteringen ten aanzien van het woon- en leefklimaat.

Tekening uit concept bestemmingsplan 1969.

Tekening nota Beraadsgroep Binnenstad 1973.

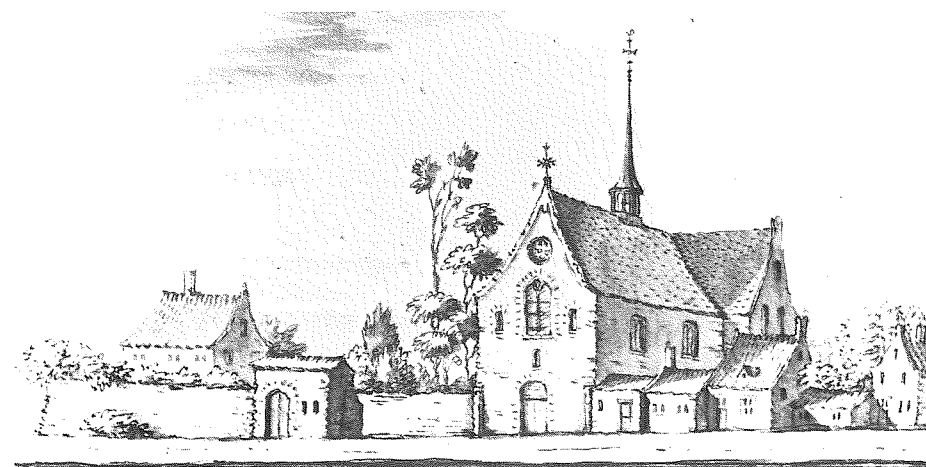
Bovendien beïnvloeden de maatregelen, die het functioneren van de ontmoetingsruimte bevorderen — sfeer, zo min mogelijk gemotoriseerd verkeer, etc. — het woonklimaat in gunstige zin'.

In een gecombineerde openbare commissievergadering op 29/30 november 1971 werd namens alle aanwezige fractievoorzitters en andere commissieleden aan het College van B. en W. gevraagd opnieuw overleg te voeren over de plannen en daarbij deskundigen, die ten nauwste betrokken waren geweest bij alternatieve plannen en het aangeven van andere mogelijkheden, in dat overleg te betrekken. Daarop werd de beraadsgroep binnenstad geformeerd, waarin naast de gemeentelijke werkgroep, die het uitgebrachte bestemmingsplan had samengesteld ook leden van actiegroepen zitting hadden, o.m. van TABAC en de samenstellers van het

VVD-rapport. In de nota van de beraadsgroep van juli 1973 werd er vanuit gegaan, dat het Observantenklooster zou worden gehandhaafd. In haar nota naar aanleiding van het rapport van de beraadsgroep binnenstad, stelden B. en W. zich achter deze voorstellen '... ook naar onze mening de Hellestraat niet doorgetrokken zou behoeven te worden naar de Stadsring. In samenhang daarmee zou het vroegere Observantenklooster gehandhaafd kunnen worden'. De ommezwaai was voltrokken, de rechte weg verdwenen. Dat deze nieuwe benadering de rechte weg (d.i. de juiste weg) was kan iedereen nu zien.

Observantenklooster, terecht Kijken naar een gerestaureerd monument

C. van den Braber

Het klooster zoals dat er in 1582 uitgezien 'zou' hebben. Anonieme tekening in de Atlas Nidek (18de eeuw), museum Flehite.

Het is triest om het te moeten vaststellen, in Amersfoort is geen middeleeuws klooster bewaard gebleven. Althans, niet in de vorm waarin het werd gesticht. De stad heeft dat trouwens gemeen met de meeste andere plaatsen in Nederland. Een stad als Maastricht, en ook Ter Apel, kan nog wijzen op een omvangrijk klooster. In Amersfoort lukt dat niet.

Weliswaar hebben we in Mariënhof en St. Aegten aantrekkelijke resten, samengevoegd komen ze zelfs een heel eind. Ook van het St. Pietersgasthuis en de Armen de Poth staat nog flink wat overeind, al mist het eerste object de meeste bijgebouwen en is het tweede inmiddels getransformeerd tot een hofje, het enige in Amersfoort, dat er overigens best mag zijn!

Maar St. Jan, St. Agnes en St. Barbara verdwenen zelfs volledig van het toneel. Hoe zit dat met het Observantenklooster? Al eerder in dit tijdschrift, en ook elders, gaan Van Hoorn en Berends uitvoerig in op de stichting, de omstandigheden van die tijd, de ontwikkelingen in de loop van de geschiedenis en het wel en wee rond de nog overgebleven gebouwen. Die kanten kunnen in dit bestek dan ook onbesproken blijven. Ik heb mij voorgenomen om deze bladzijden te wijden aan juist die onderdelen uit de periode van het klooster, die bij de restauratie een belangrijke rol hebben gespeeld.

Ook de manier waarop de gebouwen zich in historische zin aan de mensen presenteren hoop ik te kunnen belichten.

Het klooster in de zestiende eeuw

Het werd zoëven al opgemerkt, ook het klooster tegenover het stadhuis is de geschiedenis niet zonder kleerscheuren door gekomen. Het is overigens moeilijk om zich een beeld te vormen van het complex in 'volwassen staat'. Dat wil zeggen, zo halfweg de zestiende eeuw, toen men van oordeel moet zijn geweest dat het Observantenklooster zo ongeveer haar definitieve vorm wel had bereikt. Afbeeldingen van die tijd zijn jammer genoeg niet voorhanden.

Rond 1560 zijn we aangewezen op de kaart van Van Deventer. Deze toont vrij duidelijk de ring van kloosters en gasthuizen rond de oude stad.

Van Deventer, als militaire kaarttekenaar, beperkt zich tot de strategisch belangrijke zaken, zoals de aanlooproutes en de stadsverdediging. Binnen de muren zijn vooral het stratenpatroon en het grachtenverloop belangrijk.

Markante gebouwen vormen oriëntatiepunten.

De 'Franciscanen' worden in dit verband als enigen bij de naam genoemd. De nadruk die met de uitzonderlijkheid van deze aanduiding samenhangt, is aanleiding om te veronderstellen dat het Observantenklooster in die tijd wel wat voorstelde. Ook de bij het klooster behorende grond is aangegeven.

Nog steeds van andere afbeeldingen verstoken, is de kaart van Braun en Hogenberg van 1588 de eerstvolgende halteplaats.

Het gebied is nog steeds intact, zoals in de tijd van Van Deventer. Een klooster is het echter niet meer. Het jaar 1579 is inmiddels gepasseerd. De gebouwen en het terrein zijn voor een groot gedeelte als 'stadsdoelen' in gebruik genomen.

Braun en Hogenberg tekenen overigens nog wel een vrij grote kapel, die het tegen St. Aegten kan opnemen, en die St. Pieter in afmetingen zelfs overtreft. Ook het bekende gezicht op de stad, uit dezelfde atlas, onderkent deze verschillen (zie F. E. Simon-Forster en J. A. Brongers, De oudste stadsplattegronden van Amersfoort, *Flehite* (1974), 8-13).

Al te veel betrouwbaarheid mag echter niet worden verbonden aan deze kaarten. Ze zijn wel van belang voor de hoofdzaken, in het bijzonder wanneer deze overeenstemmen en elkaar op die manier bevestigen.

Met dit laatste in gedachten kan van het Observantenklooster wellicht worden gesteld dat het complex behoorde tot de belangrijke zaken in de stad.

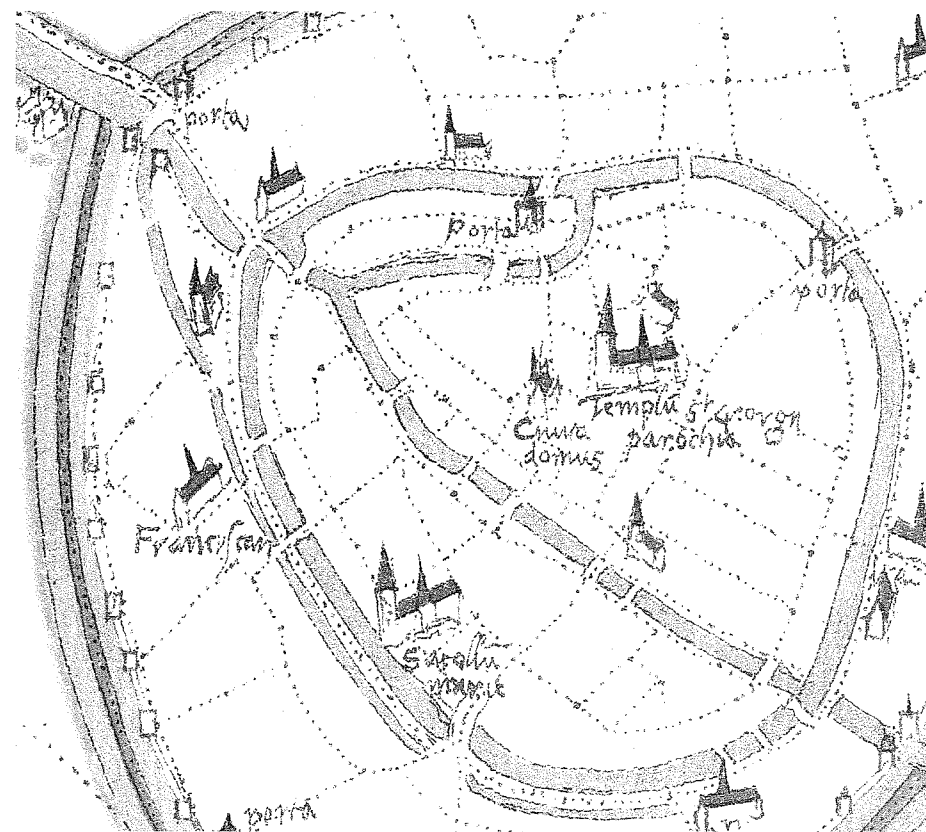
Het meest in het oog lopende onderdeel van het klooster in de zestiende eeuw was de kapel. Op het terrein stonden verder tal van gebouwen voor allerlei doeleinden, in de claustrale sfeer maar ook van praktisch nut en met huishoudelijke achtergronden. Er moeten vruchtbomen en moestuinen zijn geweest.

Het geheel, dat meer op de vroegere Hellestraat was georiënteerd dan op de Westsingel, was omgeven door een muur of een omheining. Aan de singelkant liep het al eerder in dit tijdschrift genoemde Hellegrachtje.

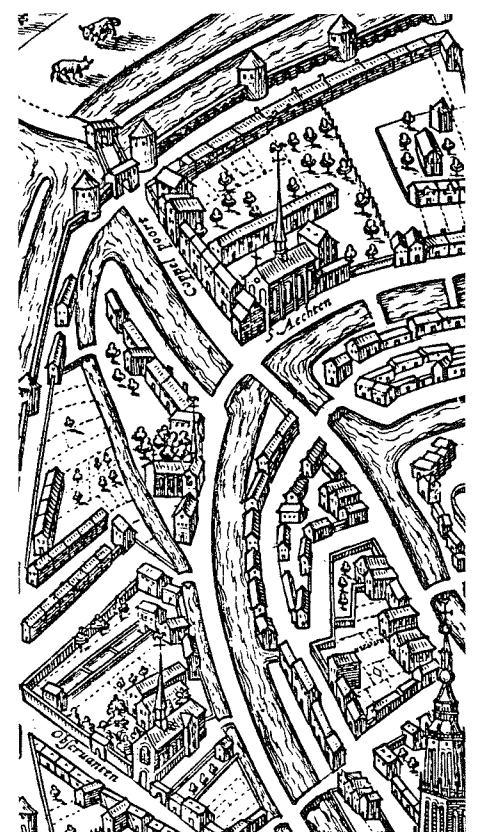
Een onbekende tekenaar uit later tijd heeft eens een poging gedaan om een beeld van het Observantenklooster in de zestiende eeuw op te roepen, vrijwel zeker aan de hand van Braun en Hogenberg.

Na de restauratie en de onderzoeken tijdens het werk is echter komen vast te staan dat het 'plaatje' niet in alle opzichten kan kloppen, om het maar eens voorzichtig te zeggen.

Hoe het klooster er in die tijd ook heeft uitgezien, de tegenwoordige situatie lijkt er in de verste verte niet meer op.

Het Observantenklooster op de kaart van Van Deventer, ca. 1560 en van Braun en Hogenberg, ca. 1588.

'Observantenklooster', in gepaste bescheidenheid

Om te beginnen was het Observantenklooster, en de kapel in het bijzonder, in haar tijd en in dit gebied een dominant. Zij bepaalde grotendeels het 'gezicht' van de plek. De omliggende gebouwen waren in grootte aan de kapel ondergeschikt. De situatie zoals die in de loop van de tijd is ontstaan, ziet er op dit moment geheel anders uit. De kapel is verdwenen en het aantal kloostergebouwen is teruggelopen. Dominerend zijn thans het pand Westsingel 43, het vroegere huis van Cohen, het nieuwe stadhuis en, in zekere mate, de voormalige kazerne, Westsingel 46. Ook het als gymnasium gebouwde pand Westsingel 45 mag er zijn.

Een volledige omkering ten opzichte van de zestiende-eeuwse ordening! Het hoofdmoment van die tijd is verdwenen, er zijn andere en veel grotere voor in de plaats gekomen.

Slechts een aantal kloostergebouwen, en naar het zich laat aanzien gelukkig toch wel de belangrijkste, hebben het uiteindelijk gehaald. Dit in aanmerking nemende, mag er eigenlijk nog wel worden gesproken over 'het Observantenklooster'?

Het is zo, wat er werkelijk over is van de oorspronkelijke laat vijftiende-eeuwse en zestiende-eeuwse bebouwing, moet bescheiden genoemd worden.

Kwetsbaar geheel

Dit aspect, dit beseffen dat 'het Observantenklooster' bestond uit een kwetsbaar geheel van restanten, dat bovendien kon worden gekwalificeerd met: 'alleen de stukken zijn nog heel', heeft gedurende het ontstaan van het restauratieplan een grote rol gespeeld. Pothoven schrijft daarover.

Speciaal tijdens de uitvoering heeft dit gegeven, de gekozen aanpak en de manier van werken beïnvloed. Bij het restaureren van elk authentiek stuk behoorde het wegen van de verschillende mogelijkheden tot de vaste nummers. De beslissing viel nu eens uit in het voordeel van handhaven en herstellen, dan weer moest aan vernieuwen de voorkeur worden gegeven.

Het is duidelijk dat de overwegingen en de resultaten die daarvan het gevolg waren, na de voltooiing van het werk niet altijd meer even duidelijk zijn af te lezen.

De tijd zal nog meer sporen uitwissen. Het lijkt daarom goed om bij het restaureren van verschillende onderdelen even stil te houden.

De westvleugel

Het Observantenklooster wordt in de meeste gevallen benaderd vanuit de Molenstraat of vanaf de grote parkeerplaats.

Wat het eerst wordt gezien, is de eindgevel van de vleugel die naar het stadhuis is gekeerd.

Schijnbaar historisch één ding, is zij in werkelijkheid voor maar de helft zestiende-eeuws. Dit onderste gedeelte, ongeveer tot de balkankers van de tweede verdieping, is bovendien het resultaat van het 'inkorten' van de oorspronkelijke westvleugel die langer was.

Het is duidelijk te zien, de baksteen van de topgevel is helderrood. Die van de lange zijde aan de linkerkant is meer geelbruin genuanceerd. De loodvoegen om de hoek, net voor de hemelwaterafvoer, laten duidelijk de overgang zien. De ingangspartij met het spitsboogje en de gepleisterde vulling aan de bovenzijde, horen bij de roodbakstenen gevel. Van geen van de overige vensters kan dat worden gezegd.

Op verschillende plaatsen zijn loodvoegen te zien. De aanzet van een boog en een

accoladevormige overgang tussen delen metselwerk in een verschillende lagenmaat, zijn littekens van later aanpassen en veranderen.

De topgevel is nieuw, zoals gezegd, en heeft een neutrale detaillering. Het stellen van de profielen en het spannen van de metseldraden had trouwens nogal wat voeten in de aarde. Wat te beginnen met een onderstuk dat 'op vlucht' staat en bovendien naar de buitenzijde sterk is uitgebogen?

Door het terugbrengen van de verdwenen geveltop is de situatie erg veranderd. Vooral degenen die zich het onooglijke en ruïneuze lessenaarsdakje van vóór de restauratie weten te herinneren, zullen dit beamen.

De ongeveer vijftienjarige jaar oude meidoorn kon met veel kunst- en vliegwerk, lees ook: kosten, gelukkig worden behouden. Een minstens even grote metamorphose onderging de westgevel.

De dakvoet werd teruggebracht naar haar oorspronkelijke hoogte. Alle raamkozijnen werden vervangen door vensters van het vroeg-negentiende-eeuwse type. Openingen die geen functie meer zouden hebben werden dichtgemetseld. De tandlijst kon, naar het voorbeeld aan de rechterzijde, naar links worden doorgetrokken.

Het was mogelijk om de aanwijzingen voor een grote deuropening, eveneens aan de linkerkant, te benutten. De zware toegangsdeuren onder de korfboog naar het binnenportaal zijn daarvan het gevolg.

Tenslotte kon bij het restaureren van deze westgevel niet worden ontkomen aan het uitvoeren van forse herstellingen aan het metselwerk.

Wanneer men zich al deze activiteiten realiseert, dat is de vraag, of er in deze westgevel nog wel één authentieke baksteen zit, niet eens zo gek.

Oorspronkelijk metselwerk is gelukkig nog

aan te wijzen. Van de westgevel kan dan ook worden gezegd dat, wanneer dat niet persé noodzakelijk was, geen enkele steen van z'n plaats is gehaald. Respect voor 'oud werk' en, natuurlijk, vakmanschap liggen aan dit uitgangspunt ten grondslag. De tekening geeft een indruk van de 'lappendeken' die op deze manier is ontstaan. De grijze delen tonen het oorspronkelijke metselwerk. Kijkt men schuin langs de gerestaureerde gevel dan is aan de krommingen goed te zien op welke manier de oude- en de nieuwe stukken in elkaar zijn gewerkt.

De topgevel van de noordvleugel

Op de plaats waar de west- en de noordvleugel tegen elkaar komen, wordt een wat eigenaardig stukje architectuur aangetroffen.

Aan de ene kant een oorspronkelijke topgevel, voorzien van een wonderbaarlijk vulstuk, aan de andere zijde van de binnenhoek de noordelijke afsluiting van de westgevel, een half, althans een zichtbaar-half exemplaar.

Berends heeft al duidelijk gemaakt dat de westvleugel op zeker moment werd aangebouwd tegen de reeds bestaande noordvleugel.

Moeilijk verklaarbaar blijft het driehoekige verbindingsstuk en de kilgoot naar de binnenplaats met wat nutteloze extra ruimte in de kap als resultante.

Misschien heeft de zakgoot problemen gegeven of zocht men wel beschutting tegen de westenwind?

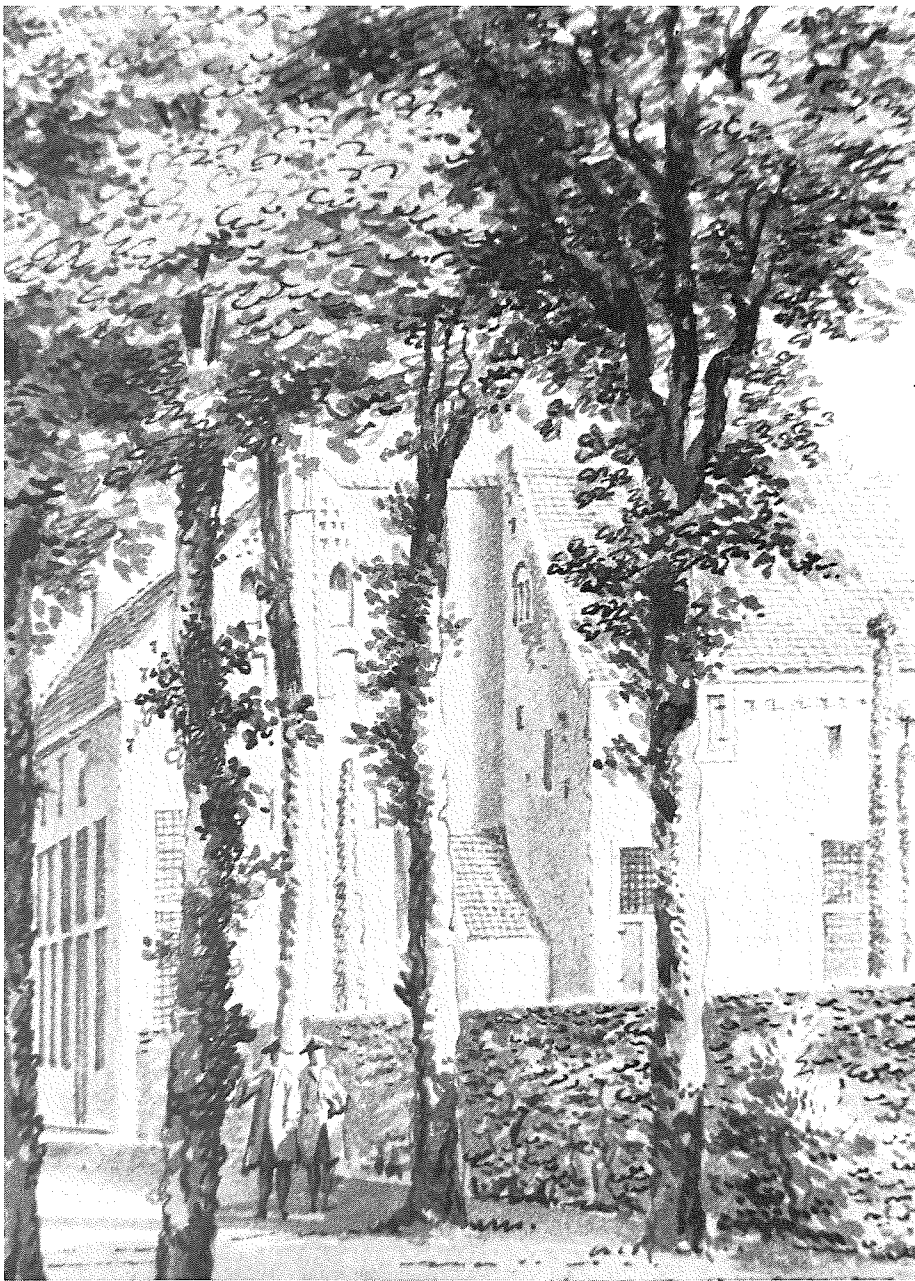
In ieder geval heeft dit element historische rechten.

Immers, Paul van Liender tekende het al in 1758.

Nu deze tekening uit de verzameling van Flehite toch ter sprake komt, op de schets, aan de hand waarvan hij voor de boeken van Van Bommel een gravure maakte, is meer te zien.

Over de geschoren haag en door de bomen komt de achttiende-eeuwse toestand goed tot uitdrukking. De gevels aan de west- en de noordzijde zijn nog niet verhoogd. De gemetselde tandlijst van daarnet is nog geheel aanwezig, glas-in-lood vensters en luiken bepalen het beeld.

Het meest opvallend is echter de middenpartij

Detail van de tekening van Van Liender uit 1758 met de duivegaten.

van de topgevel. In het hart een uitgebouwde schoorsteen, geflankeerd door spitsboogvensters, daarboven de duivegaten die nog ter sprake zullen komen. In het algemeen zijn topografische afbeeldingen uit die tijd geen zeldzaamheden.

Van de betrouwbaarheid mag echter niet altijd worden uitgegaan. In dit geval ontstonden pas zekerheden toen bij het vooronderzoek er de mogelijkheid was om vanaf een steiger de gevel te ontleisteren. Stuk voor stuk werden de aanwijzingen van Van Liender bevestigd.

De plaats van de schoorsteen werd aangegeven door een middenzone van afwijkende baksteen. De spitsboogvensters en de andere openingen waren 'bij wijze van spreken' zoals dit heet, meteen weer geschikt om te worden bezet met glas-in-lood en om er luiken in te hangen.

Deze keer een gevel waaraan nu eens niet grote hoeveelheden baksteen moesten worden verwerkt.

De twee niet-originele steunberen zijn, toen het slim gesitueerde trappehuis achter de

gevel deze functie kon overnemen, afgebroken.

De gevel langs de parkeerplaats aan de noordzijde is in wezen een anachronisme, de andere gevels trouwens ook.

Het gebouw is teruggebracht in de afmetingen en de structuur van de kloosterperiode. De hoogte van de gevel en de kaphelling stemmen weer overeen met de toestand die ook Van Liender nog tekende. Om dat te bereiken was het noodzakelijk om, net als bij de westvleugel die al ter sprake kwam, de dakvoet te verlagen.

Het terugbrengen van glas-in-lood vensters en genagelde deuren ging echter hier wat ver, vooral door het ontbreken van voldoende gegevens. Bovendien zou de voor het complex belangrijke periode van de vroege negentiende eeuw geheel worden uitgewist. Het compromis: een zestiende-eeuwse structuur met negentiende-eeuwse vensters. In het metselwerk een dichtgemetseld nisje en nog drie boogjes, twee als afdekkingen van vroegere kruisvensters en één boven een verdwenen deurpartij, stempels in het paspoort van het Observantenklooster.

De kloosterhof

Bij het binnengaan door de hoofddeuren is de kloostersfeer pas goed merkbaar. In het voren, een tegen de noordvleugel aangebouwde galerij. De afmetingen en de situering benaderen de vorm van de vroegere kloostergang op deze plek.

Aan de linkerzijde, waar zich nu de wachruimte bevindt, het oudste en nog redelijk bewaarde gebouw.

Rechts, de kloosterhof.

Vanaf deze binnenplaats heeft men een goed gezicht op de drie gebouwen, die, in wezen, de enige overblijfselen zijn van het Observantenklooster.

Staande met de rug naar de nieuwe zuidvleugel kan het besloten karakter van het complex het best worden ervaren.

Links, opnieuw, de westvleugel, nu weer met een gaaf pannendak.

De gevel ter hoogte van de verdieping heeft tal van bouwsporen. Geen echter die, zo te zien, behoort bij de oorspronkelijke vensters. De tandlijst van de buitenkant ontbreekt. Wel is, in pandig, nog een fragment over van iets wat daar op lijkt.

Op de begane grond is meer te zien.

Korfbogen waaronder dubbele spitsboogvensters, details waarover Berends al schreef.

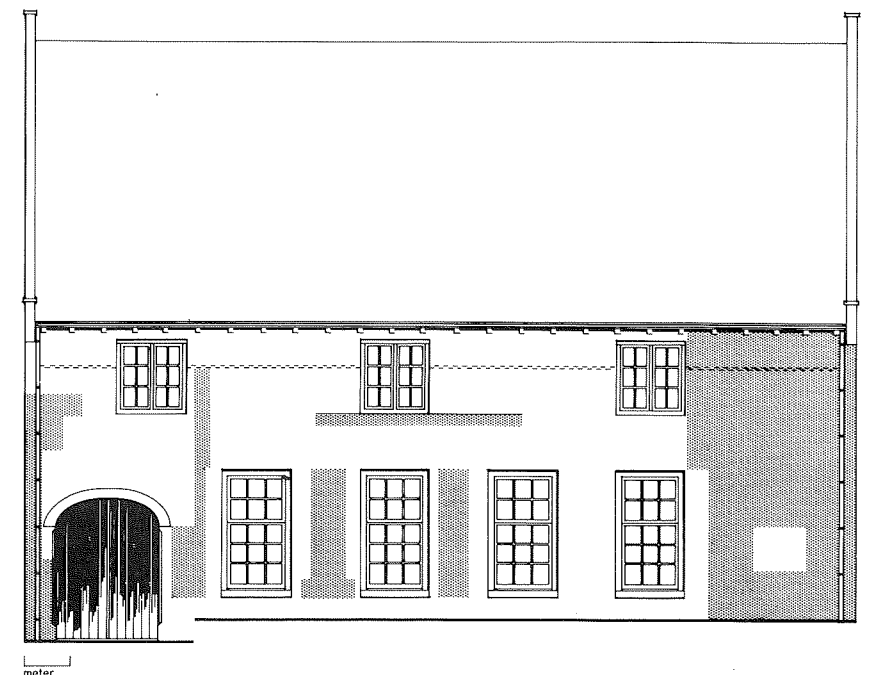
Gelukkig konden er voldoende gegevens worden bijeengebracht om deze vensters te reconstrueren. De korfbogen waren allemaal nog aanwezig, de spitsboogaanzetten zijn teruggevonden bij de spiltrap die we nog zullen tegenkomen. De eigenaardige steens middenmontant is gemaakt naar de aanwijzingen uiterst links, ook de vindplaats van het dichtgemetselde driehoekje tussen de spitsen!

De hoogte van de brugstaven en de aanlopen van de afschuiningen in de vorm van halve piramides, konden eveneens worden 'betrokken' van het venster bij de trap. Achter deze glas-in-lood ramen moet vroeger de westelijke arm van de kloostergang hebben gelopen. Tussen haakjes, een van de ontdekkingen van de AWN, afdeling Valei en Eemland.

Aan de overzijde van de hof, boven de galerij waardoor deze open ruimte kan worden betreden, zijn aan de binnengevel van de noordvleugel opnieuw littekens te zien. Op zes plaatsen zijn de ingemetselde dakpannen van de aankapping van de vroegere kloostergang waar te nemen.

Gerestaureerde westgevel.

Gerestaureerde westgevel. De grijze stukken geven de plaatsen aan waar nog oorspronkelijk metselwerk bewaard is gebleven.

Het werd al eerder opgemerkt, de noordelijke arm was tegen de vleugel aangebouwd. De balktraveeën worden gemarkeerd door gevelankers.

Ook hier zijn geen oude vensters bewaard gebleven, de loodvoegen hebben betrekking op allerlei latere verbouwingen.

Aan de rechterzijde is de westgevel van de oostvleugel te zien, om het maar eens correct maar niet zo voor de hand liggend uit te drukken.

Net als bij het tegenover liggend gebouw, is de onderste reeks vensters gebaseerd op de bogen en de dagkanten die, na het verwijderen van de pleisterlagen, tevoorschijn kwamen.

De spitsbogen zaten ook deze keer nog allemaal op hun plaats. Details werden teruggevonden aan het meest zuidelijke gedeelte van de gevel, montantsteen en de hoogte van de brugstaven. Dit materiaal gaf voor het gedeeltelijk reconstrueren, maximale zekerheden.

In het gevelvlak daarboven tekenen zich in een aantal traveeën dichtgemetselde nissen af die met een boog zijn afgewerkt. Aan de ommezijde van de oostvleugel is nog een stuk van zo'n verdiept gedeelte bewaard gebleven. Gedacht moet worden aan een geleding van het gevelvlak, waarin vroeger stellig vensters waren opgenomen.

De vorm van de tegenwoordige ramen is echter gebaseerd op zeventiende eeuwse voorbeelden, aan de andere kant van het gebouw.

De verdiepingbalklaag ligt niet op de oorspronkelijke hoogte. Mogelijk is er een samenhang tussen de laaggeplaatste spitsboogramen, de hoog opgaande nissen en de rondlopende gang uit de periode van het klooster.

Binnen de gebouwen

Ook binnen de drie historische vleugels zijn dingen op te merken die wellicht het vermelden waard zijn.

Zo geeft het trappenhuis bij de hoofdingang aan het Stadhuisplein de mogelijkheid om ook de binnenkant van de inmiddels bekende gevel te bekijken, die met de spitsboogvensters en de middenschoorsteen. Opvallend zijn vooral de duivegaten. Halfweg de achttiende eeuw waren ze, volgens Van Liender, ook aan de buitenzijde zichtbaar. Kleine verstoringen van het metselverband geven ook nu nog van

‘Volut’ van de zestiende-eeuwse spiltrap.

verschillende uitvliegopeningen de plaats aan. Aangenomen moet worden dat de binnenkanten van de gaten vroeger door houten plankjes werden afgesloten. Vanaf een tegen de binnenkant van de gevel geplaatste ladder was er de mogelijkheid om bij tijd en wijle te ‘oogsten’, eieren, misschien de mest en mogelijk af en toe een verbouwereerde vogel zelf. De kappen van de drie inmiddels bekende gebouwen zijn, zoals al eerder en elders werd geschreven, rond 1804 ingrijpend veranderd. Ter verkrijging van meer ruimte op de verdieping werd omstreeks dat jaar van elk pand de dakvoet een paar meter verhoogd. De balklagen verhuisden mee naar boven. De nokken bleven ongeveer op dezelfde hoogte zodat de hellingen van de daken minder steil werden.

Voor spilzicht was kennelijk weinig ruimte, de bestaande kapjukken werden tenminste aangepast en opnieuw gebruikt. De restauratie heeft het geheel weer in het rechte spoor gezet. De kap staat zoals vroeger, op nagenoeg de oorspronkelijke hoogte en de volgorde van de spanten is, naar de nog immer aanwezige telmerken, hersteld. Het is overigens nog steeds een aardige puzzel om te proberen deze ingekraste merken per kapjuk te ontdekken.

De trap

Een even opmerkelijk als fraai element uit de tijd van het klooster wordt gevormd door de halfweg zestiende-eeuwse spiltrap in het zuidelijke gedeelte van de westvleugel. Vooral de gecanneleerde hoofdbaluster en de gestoken voluut ter hoogte van de eerste trede vragen de aandacht.

Binnen het Amersfoortse staat deze trap overigens niet alleen. In het pand Hof 6 berijndt zich een tweelingexemplaar, onlangs gerestaureerd. Ook de bewaard gebleven spiltrap in de ruimte naast de kapel van het St. Pieters- en Bloklands Gasthuis toont gelijkenis.

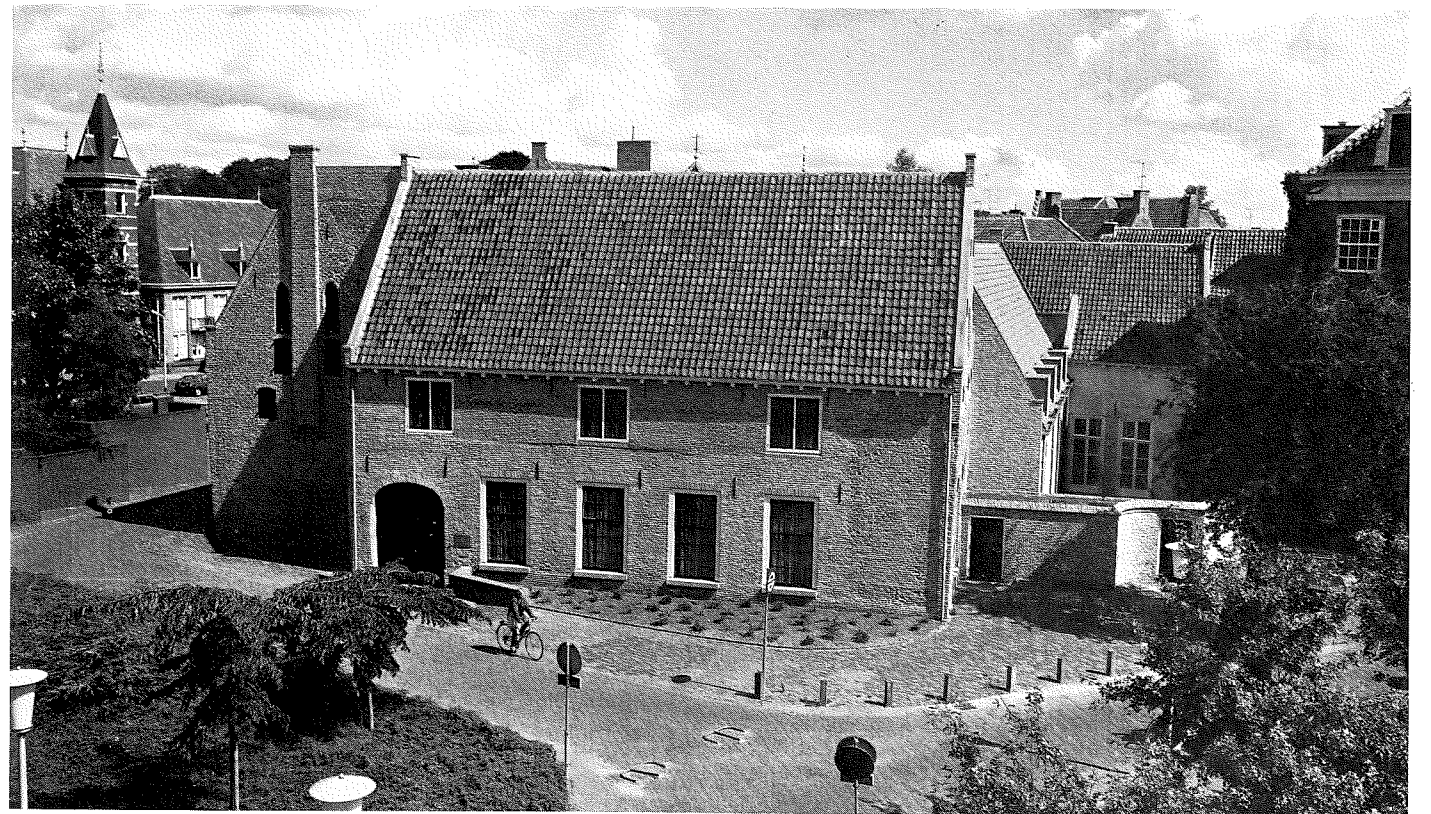
Welnu, van de trap in het klooster mocht worden gesproken van het ‘vijf voor twaalf’ van haar bestaan. Bij de aanvang van de restauratie was er van dit belangrijke onderdeel uit de schamele resten van het monument maar weinig over. Weggeraakte en rondslingerende onderdelen tekenden, samen met de gevolgen van langdurige lekkages, schokkende beelden van verwaarlozing.

De provisorisch herstelde dakbedekking en de lattenomtimmering zorgden er evenwel voor dat de bijeengeraapte stukken konden drogen.

De eigenlijke restauratie van de trap is een arbeidsintensief werk geworden. Het proces van herstellen, aanlassen en vernieuwen, het inpassen en het aanbrengen, moet overigens de vakmensen flink wat voldoening hebben gegeven.

Met gevoel voor detail moesten beslissende onderdelen worden aangevuld en bijgemaakt en van de juiste voluut, het goede ojief en het passende schaafje worden voorzien. Net als eerder gesproken over het metselwerk, ook hier is geen materiaal vervangen wanneer dat niet beslist noodzakelijk was. Het resultaat is een gerestaureerde trap waarvan elk onderdeel veel aandacht moest krijgen. Het is nu weer een ‘antiek stuk’ van de eerste orde. Het gedeelte van de trap dat de begane grond verbindt met de verdieping mag, ondanks de herstellingen, toch ‘oud’ heten.

De aanvulling die verder doorklimt en ook de balustrade is nieuw, met gebruikmaking van de oude en doorstekende spil wel te verstaan. Toognagelgaten en nesten werden daarmee voor het eerst gebruikt. Profielen en historiserende details zijn daarbij bewust weggelaten.

Bouwfragmenten

Met oude bouwmaterialen kan het wonderlijk lopen.

De zeventiende-eeuwse vloer in het zuidelijke gedeelte van de oostelijke kloostervleugel is een vreemde eend in de bijt.

Toen namelijk begonnen werd met de restauratie van het tweede muurhuis van Flehite, het pand Breestraat 78, kwam deze tegelvloer vrij. Deze had tot 1977 de bekende neo-rennaissance trappenhal gesierd. Maar dát was haar oorspronkelijke plaats ook niet. Bij de afbraak van een pand in de Muurhuizen was zij meer dan goed bevonden om het in 1898 ingerichte museuminterieur allure te geven. Dit waardeoordeel gold in 1981, bij de restauratie van het Observantenklooster nog steeds.

In het portaal waar deze zwart-witmarmeren vloer ligt, is eveneens het voorbeeld-spitsboogvenster voor de ramen aan de kloosterhof op te merken.

Ook staat hier in permanente expositie een moerbalk met sleutelstuk, in-één wel te verstaan. Dit laatste is mogelijk door de zwaardere voet van de stam. Het fragment is een onderdeel geweest van een balklaag in de westvleugel.

Tegenover de zestiende-eeuwse trap is een sleutelstuk van het meer gangbare type aan de muur bevestigd. Het is afkomstig uit de oostvleugel.

In de wachtruimte van de noordvleugel is een uit de westvleugel vrijgekomen eiken vloerdeel opgehangen, met een breedte van 50 cm! De rode vakken tonen de oorspronkelijke kleur. De ongeverfde stroken geven de plaats aan van de vroegere kinderbalken.

‘Observantenklooster’, terecht

Een wandeling langs en door het Observantenklooster doet opnieuw de vraag rijzen: is door de tijd en het verlies aan oorspronkelijke onderdelen de naam nog wel toepasbaar?

Een volmondig ‘ja’ lijkt te zwaar aangezet. Een ontkenning doet, vooral na de opsomming in het voorgaande, het complex te kort.

Zoals dat met meer dingen gaat, de realiteit ligt ergens in het midden. Accoord, het sterk veranderde karakter van de omgeving en het verloren gaan van de kapel moet worden toegegeven. Ten positieve staan echter de met de moeder wanhoop geredde kloostergebouwen, de gerestaureerde drie vleugels en verder, de herstelde kloosterhof en enkele met veel zorg omringde onderdelen van het interieur. Mij lijkt de benaming ‘Observantenklooster’, vooral na de inspanningen van velen in de laatste jaren, zeker gebruikt te kunnen worden. Liever nog wat sterker, het monument draagt de naam ‘Observantenklooster’ terecht!

De gemeentelijke archiefdienst

A. Medema

Wanneer wij in dit artikel een greep doen uit de geschiedenis van de Archiefdienst der gemeente Amersfoort, kunnen we de lezer helaas niet in alle opzichten een verheffend relaas bieden.

Zoals in meer plaatsen het geval was mocht het 'oud archief', dat wil zeggen het archiefgedeelte, voor de administratie niet meer van direkt belang, zich ondanks de grote historische waarde niet koesteren in een overdadige belangstelling van het plaatselijk bestuur.

In 1876 ging de gemeente Amersfoort voor het eerst over tot de benoeming van een waarnemend archivaris in de persoon van kapelaan W. F. N. van Rootselaar. Deze moest het stadsarchief van vóór 1813 toegankelijk maken. Tot zijn overlijden in 1900 bleef hij in functie. In datzelfde jaar werd hij als zodanig opgevolgd door dr. H. J. Reynders die zijn werk tot 1908 combineerde met het conrectorschap van het Stedelijk Gymnasium. Dr. Reynders bekleedde het archivarisambt tot zijn pensionering in 1921. Hij voltooide het werk van Van Rootselaar door in 1903 zijn 'Inventaris van het archief der gemeente Amersfoort' het licht te doen zien. Deze inventaris draagt echter een zeer globaal karakter en voldoet niet aan moderne eisen. Bovendien zijn er geen beschrijvingen van de in het archief aanwezige charters in opgenomen. Deze waren na 1850 reeds beschreven door dr. P. J. Vermeulen, provinciaal archivaris van Utrecht. Dr. Reynders werd gedurende zijn ambtsperiode achtereenvolgens bijgestaan door de adjunct-archivarissen J. L. H. de Jong Schouwenburg van 1902 tot 1907 en jhr. R. A. P. Sandberg, van 1909 tot 1920. Om financiële redenen besloot de gemeente Amersfoort na het vertrek van dr. Reynders geen nieuwe archivaris te benoemen. Tot 1953 werd het 'oud archief' namens de gemeentesecretaris beheerd door de heer A. Boogerman, chef van de afdeling archief en registratuur, welke afdeling in de eerste plaats was belast met vorming en verzorging van het 'lopend archief'. Onder verantwoordelijkheid van de heer Boogerman verrichtte van 1921-1929 jhr. P. Elias enige werkzaamheden aan het archief. Van 1953 tot 1956 beheerde de heer W. Schouten het 'oud archief', als opvolger van de heer Boogerman. De heer Schouten is tot op de dag van vandaag chef van het bureau registratuur ter secretarie.

Dr. H. J. Reynders, die van 1900-1921 als gemeente-archivaris optrad.

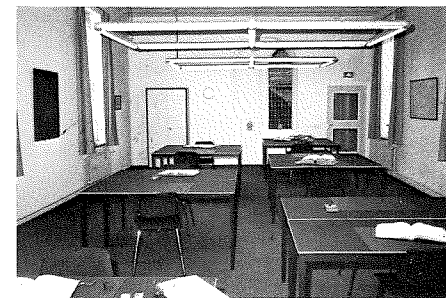
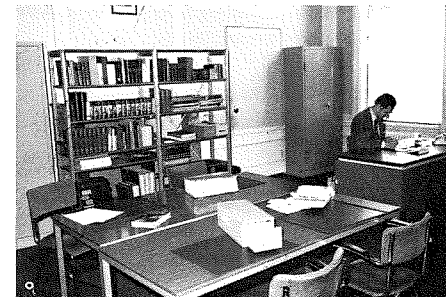
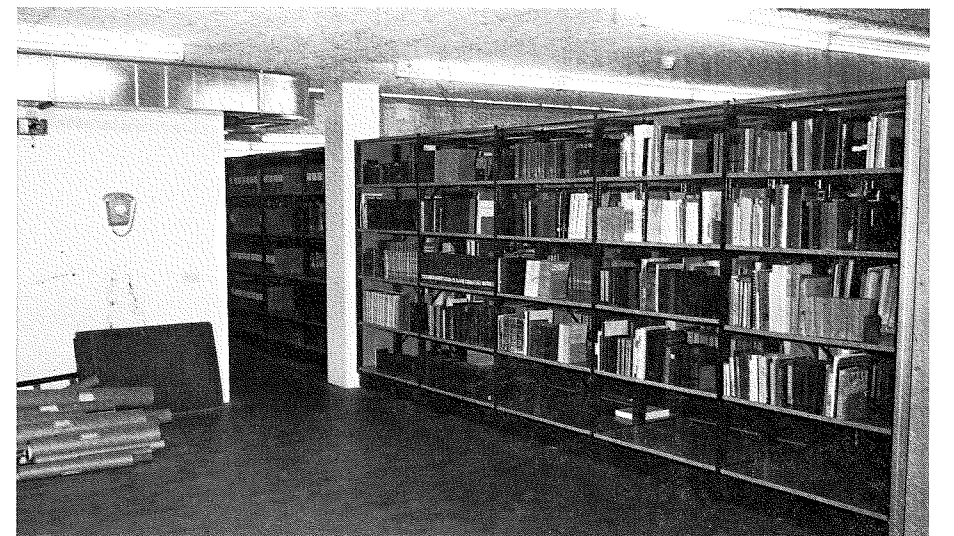
Eerst met de benoeming van de huidige archivaris dr. J. Hovy per 1 december 1956 stelde de gemeente Amersfoort opnieuw een archiefdienst in. Pas sedert 1 mei 1979 heeft de heer Hovy een medewerker, terwijl eind 1982 de indiensttreding van een tweede kracht in het verschieft ligt. Ingevolge de Archiefwet 1962 is de gemeentearchivaris belast met het beheer van de gemeentelijke archiefbewaarplaats en dient hij toezicht uit te oefenen op het beheer van de archieven der gemeentelijke organen voorzover die nog niet naar deze bewaarplaats zijn overgebracht. Uitvoering van de taken van een moderne archiefdienst met betrekking tot het toegankelijk maken van archieven en collecties, de inspectie van het beheer der nog niet overgebrachte bescheiden, overbrenging, acquisitie van particuliere archieven en collecties en externe dienstverlening zullen uitbreiding van het personeelsbestand vereisen. De in de bewaarplaats aanwezige archieven zijn van groot historisch belang. Dit gegeven rechtvaardigt ten volle een deskundig en adequaat beheer. Een goed contact met de archiefbeheerders der gemeentelijke organen zal niet in de laatste plaats vruchten afwerpen voor de ruimte in de depots waar deze organen hun semi-statisch archief bergen; immers uit dit contact zal een geregelde overbrenging van de archiefbescheiden naar de gemeentelijke archiefbewaarplaats voortvloeien.

Wat betreft de materiële verzorging van de stedelijke archieven volstaan we met het noemen van enkele markante punten. In de stadsrekening van 1434 is sprake van de 'statkyst de in de kercke staet'. Hiermee is een archiefkist in de Sint-Joriskerk bedoeld. Wanneer we de stadsrekening van 1438 naslaan stuiten we op een vermelding betreffende een archiefkist in een 'kamertgen' van het stadhuis, dat toen aan de Krommestraat gevestigd was. De woorden voorkomend in een oude archiefinventaris uit 1827: '... eenige aloude origineele octrooyen en privilegiën, door vroegere regeeringen aan dezelve verleend, doch die alle opgenomen zijn in de beschrijving van Amersfoort, uitgegeven door A. van Bommel en waarvan de originele oirconden, zoo men vermeend door eenen brand zijn verloren geraakt', spreken voor zichzelf wat betreft de verzorging van de stedelijke archieven in vorige eeuwen.

In de raadsnotulen van 1 juni 1839 lezen we dat de bestuurders van Amersfoort op zoek waren naar een beter onderkomen voor het archief. Opmerkelijk is, dat men in dit verband dacht aan de officierswoning naast het toenmalige stadhuis aan de Westsingel. Uit andere stukken daterend uit de negentiende en twintigste eeuw, zich eveneens bevindend in het archief der secretarie, valt af te leiden dat het hier gaat om het tegenwoordige perceel Westsingel 44, dat nu de Gemeentelijke Archiefdienst tot kantoorruimte dient! Men zag toen echter van dit plan af omdat men het naast de kazerne 'Het Werkhuis' gelegen pand als officierswoning wilde blijven gebruiken. In plaats daarvan bouwde men in 1840 in de tuin van het stadhuis een 'archieflocaal'. De bewaarplaats die tot voor kort nog in gebruik was, kwam tot stand na een verbouwing van het stadhuis in 1904. Tot de opening van het nieuwe stadhuis in 1974 deed deze ruimte ook dienst voor de berging van het semi-statisch archief van de secretarie. In datzelfde jaar kon de gemeentearchivaris wegens ontruiming van het oude stadhuis eindelijk een bescheiden studiezaaltje met 4 zitplaatsen en een nieuwe werkkamer in gebruik nemen. Tevoren waren deze beide kamers in gebruik bij het bureau registratuur. Van 1956 tot 1960 beschikte de archivaris niet over een eigen werkkamer, laat staan over een studiezaal. In deze periode zat hij

Archiefbewaarplaats in het voormalige stadhuis (links) en thans in het Observantenklooster.

De oude (boven) en nieuwe studiezaal.

met de chef van het bureau registratuur op de kleinste van de beide bovengenoemde kamers. In 1974 werd deze bestemd tot werkkamer voor de archivaris. In september 1960 betrof de heer Hovy de huidige portiersloge van de Gemeentelijke Archiefdienst in Westsingel 44. Tussen dit huis en het oude stadhuis, Westsingel 43 was namelijk een interne doorgang die bij de restauratie is verdwenen. Deze voormalige wethouderskamer deed dienst als werkkamer voor de archivaris en tegelijkertijd als studiezaal en als bergruimte voor het grootste deel der collecties. De veel te kleine bewaarplaats met ongeveer 275 m planklengte, voldeed op geen stukken na aan de eisen die men aan een goede en veilige archiefbewaarplaats moet stellen. Bepaald schrijnend is het feit, dat over de periode 1953 tot 1976 nota bene in de bewaarplaats zelf gaskachels stonden opgesteld! De restauratie van het complex 'Observantenklooster' is voor de Gemeentelijke Archiefdienst van het allergegrootste belang. De archiefkelder, met een capaciteit van ca. 3 km plankruimte, biedt samen met de nieuwe studiezaal, voorlopig berekend op 11 personen, de ruimte voor educatie doeleinden en het pand Westsingel 44, onderdak aan een goed geoutilleerde archiefdienst.

De nieuwe archiefbewaarplaats is ruim genoeg om ook archieven van Amersfoortse families, kerken, verenigingen, bedrijven, etc. te herbergen. Deze archieven en collecties kunnen na inbewaringgeving of schenking al of niet onder beperkende voorwaarden voor het historisch onderzoek worden opengesteld, terwijl zij tevens voor het nageslacht bewaard blijven. De overbrenging van met name archivalia die voor het genealogisch onderzoek van onmiddellijk belang zijn, zoals kerkelijke doop-, trouw- en begraafboeken, registers van de burgerlijke stand, bevolkingsregisters, notariële archieven etc., zal waarschijnlijk een behoorlijke toename van het bezoekersaantal tengevolge hebben. Inmiddels heeft de verhuizing naar het nieuwe onderkomen plaatsgevonden. De Gemeentelijke Archiefdienst zal tijdelijk onderdak verlenen aan het Museum Flehite te Amersfoort. De directeur en de conservatrice zijn door een op handen zijnde restauratie, samen met het grootste deel van de collecties voor enige tijd uit het museumgebouw verdreven. Van harte hopen we dat de gemeente Amersfoort op de thans ingeslagen weg kan voortgaan, zodat onze stad, met haar rijke historie, over niet al te lange tijd beschikt over een, in vergelijking met andere steden in ons land volwaardige gemeentelijke archiefdienst.

Van conserveren en renoveren en de lange weg van gunst naar recht

L. Meijers

*Aber hier, wie überhaupt,
Kommt es anders als man glaubt.
(Wilhelm Busch)*

Juist in de 15de eeuw, toen het Observantenklooster in Amersfoort tot stand kwam, begon het wereldlijk gezag interesse te tonen voor de armenzorg. Twintig jaar vóór de Minderbroeders zich in het Observantenklooster vestigden had Filips van Bourgondië een plakkaat ter bestrijding van de op grote schaal voorkomende bedelarij laten uitgaan. Enige decennia later vaardigde Karel V een ordonnantie uit, waarbij het bedelen werd verboden. En hoewel de overheid in die dagen niet werd geïnspireerd door de idee van de verzorgingsstaat, maar veeleer uit economische en politieke overwegingen handelde — de burgerij moest voor overlast van de armen worden gevrijwaard — organiseerden steeds meer steden een hulpverlening voor behoeftigen. Toch zou het tot de tweede helft van onze eeuw duren voordat de financiële hulp bij wet tot een verplichting van de gemeentelijke overheid zou worden verklaard. Tot zolang hebben kerken en particuliere instellingen een ruim en aanvankelijk overgroot aandeel gehad in de materiële hulpverlening; het liefdewerk in en vanuit kloosters, mede in de vorm van verzorging en verpleging, gaat terug tot de middeleeuwen.

Als eenmaal in Amersfoort wordt besloten tot de restauratie van het Observantenklooster lijkt het tegen de achtergrond van de historische functie van het gebouw voor de hand te liggen om daarin het met de uitvoering van sociale wetten en voorzieningen op plaatselijk niveau belaste orgaan te huisvesten. Zelfs zou de gedachte kunnen opkomen, dat het die sociale dienst is geweest, welke de jaren door heeft geijverd voor het in ere herstellen van de oorspronkelijke sociale functie van het Observantenklooster. De werkelijkheid is wat meer prozaïsch. De beeldingskracht van de mensen van de G.S.D. ging bovendien niet zo ver, dat zij zich in het tot de sloop veroordeelde pand een riant onderkomen konden denken. Feit was, dat het als gevolg van de toename van het aantal hulpvragers in de afgelopen tien jaar vrij onstuimig gegroeide personeelsbestand van de dienst noopte tot een aanpassing van de huisvesting.

Niet in de eerste plaats om de hulpverleners te gerieven, maar vooral om degenen, die hulp in enigerlei vorm behoeven, op waardige wijze te kunnen ontvangen. Het nog maar in 1965 gereedgekomen en speciaal voor de G.S.D. gebouwde kantoor aan het Stadhuisplein 2 was, zoals door ingewijden al bij de uitwerking van het bouwplan was voorzien, spoedig te klein en ondoelmatig gebleken. Reeds in het begin van de zeventiger jaren moest één van de op maatschappelijke dienstverlening gerichte afdelingen buiten het bestaande dienstgebouw worden ondergebracht. Binnen de dienst schiep deze scheiding grote problemen, niet in het minst in organisatorisch opzicht, terwijl het dienstbetoon aan de cliënten hierdoor zeer werd bemoeilijkt. Door de uitbreiding van het aantal ambtenaren viel vervolgens de vergaderaccommodatie ten offer aan de noodzakelijke behoefte aan werkruimte. Ondanks de in het stadhuis ondervonden gastvrijheid veroorzaakte ook deze ingreep vele moeilijkheden binnen een dienst, die zozeer op overleg, beraad en samenwerking met onderscheidene instituties, w.o. wettelijk voorgeschreven adviescommissies, is aangewezen.

Als oplossing werd in eerste instantie gedacht aan het bouwen van een verdieping op het in gebruik zijnde dienstgebouw. Met de architect van dit gebouw werd hierover overeenstemming bereikt, maar tegelijk werd duidelijk, dat daarmee slechts tijdelijk soelaas zou worden verkregen. Elke toekomstige personeelsuitbreiding zou ruimtelijk worden geblokkeerd, terwijl tijdens de bouw bovendien de gehele dienst elders zou moeten worden gehuisvest. Waar in Amersfoort en dan nog bij voorkeur in het centrum van de stad zou een geschikt en redelijk betaalbaar pand kunnen worden gevonden? De staf en de medezeggenschapscommissie van de G.S.D. hebben zich geruime tijd hierover het hoofd gebroken en zich gestort op elk denkbaar alternatief.

In het voorjaar van 1978 besloot het gemeentebestuur een zgn. totaal-plan voor de gebouwen rond het Stadhuisplein te laten opstellen. In de opdracht was begrepen een onderzoek naar de ruimte-behoeften voor de eerstkomende jaren van alle gemeentelijke en semi-gemeentelijke diensten en instellingen,

welke aan dit plein waren dan wel behoorden te worden gesitueerd. Daar het besluit tot restauratie van het Observantenklooster al eerder was genomen en toen al het voornemen bestond om daarin het oud archief van de gemeente onder te brengen kwam een verdere benutting van dit gebouw en aangrenzende panden binnen het gezichtsveld.

Een speciaal voor dit onderzoek ingestelde projectgroep heeft alle mogelijkheden en onmogelijkheden rondom het Stadhuisplein voor de verschillende met een tekort aan ruimte kampende diensten in kaart gebracht. Terecht werd ten aanzien van de gemeentelijke sociale dienst gesteld, dat deze op een vrij omvangrijk publiek gerichte instelling een zo centraal mogelijke plaats, in de directe nabijheid van het bestuurscentrum diende te behouden. Anders dan een regionaal werkende dienst werd de G.S.D. daarmee ‘Stadhuisplein-gebonden’ verklaard. Geconstateerd werd, dat in het Observantenklooster en de naastgelegen gebouwen aan de Westsingel voldoende werkruimte aanwezig was voor een dienst met ruim honderd personeelsleden en vele tientallen, soms honderden bezoekers per dag. Gelukkig werden de bevindingen van de projectgroep door het gemeentebestuur overgenomen voordat de bezuinigingsstorm, die thans over ons raast, opstak. Zo kon nog bijtijds een opdracht tot stand komen aan de architect ir. G. Pothoven, die vervolgens in goed overleg met de G.S.D. over het program van eisen een schetsplan ontwierp.

Welke voorwaarden moeten worden vervuld bij het huisvesten van een sociale dienst? Zoals hiervoor al werd vastgesteld moeten allereerst hoge eisen worden gesteld aan de ontvangstaccommodatie. In het verleden werd een afgekeurd schoolgebouw reeds voldoende bevonden om aanvragen van ‘armlastigen’ in af te doen. In een langdurige ontwikkeling naar verheffing van de rechtspositie van bijstandsbehoevenden zijn de opvattingen op dit punt fundamenteel gewijzigd. Nu heeft de gedachte ingang gevonden, dat de beschaving van een volk mede kan worden afgemeten aan de wijze, waarop het de uitvallers in de samenleving tegemoet treedt. Wat zijn de plaats en de specifieke taken van een sociale dienst? Een G.S.D. bevindt zich op de breuklijnen van de

De oude en nieuwe behuizing van de Gemeentelijke Sociale Dienst.

samenleving en zo gevarieerd als die samenleving is, zo verscheiden zijn de problemen die tot een beroep op deze instelling aanleiding geven. Daarbij vormt een sociale dienst in vele gevallen het intermediair tussen de burger met individuele moeilijkheden en het bestuur, men zou kunnen spreken van een ontmoetingsplaats bij uitstek in een meer of minder latent aanwezig spanningsveld tussen mensen in de een of andere achterstandsituatie en de overheid. In een recent wetenschappelijk onderzoek naar het functioneren van de sociale diensten wordt aan deze organen een grotere en essentiële rol toegedacht in het lokale welzijnsgebeuren en -beleid en wordt gewezen op de relaties met andere terreinen van welzijnsbehartiging als recreatie en educatie. Bij de uitvoering van de Algemene Bijstandswet, de Wet Werkloosheidsvoorziening en de verschillende rijks(groeps)regelingen alsmede bij de uitoefening van algemeen maatschappelijk werk en sociaal-cultureel werk wordt de sociale dienst benaderd door thuis of in een thuis wonende bejaarden en van huis weggelopen minderjarigen, door werkzoekende schoolverlaters en oudere werklozen met een sterk verminderde kans op

een nieuwe baan, door gescheiden of verlaten vrouwen én mannen en ouders met opvoedingsperikelen, door arbeidsongeschikten en ondernemers in het midden- en kleinbedrijf, door woonwagenbewoners en daklozen, door slachtoffers van calamiteiten, vluchtelingen en vervolgd, verslaafden, beeldende kunstenaars en mensen, behorend tot de zgn. etnische minderheden, eenzamen, rouwenden, mensen met financiële schulden, aangewezen op hulp en voorlichting bij het budgetteren, en onderhoudsplichtigen. De invalshoeken zijn velerlei en vaak is er sprake van een niet op het eerste gezicht waarneembare problematiek. Om deze categorieën te helpen, zo mogelijk en indien nodig op weg naar (hernieuwde) elstandigheid, is een sociale dienst voorzien van mannen en vrouwen, die hiervoor zijn opgeleid. Uiteraard vereist een zo uitgebreide hulpverlening de ondersteuning van administratieve afdelingen en zijn er voorts medewerkers, wier taak in het bijzonder is gericht op het voorkomen en bestrijden van oneigenlijk gebruik en misbruik van de geboden voorzieningen. Voor alle functionarissen vanaf het moment van de receptie geldt, dat discretie en

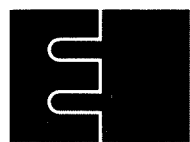
menselijke waardigheid tegenover de cliënten moet worden betracht en dat in gesprekken de privacy van de bezoekers wordt gegarandeerd. Daartoe moet de dienst de beschikking hebben over een voldoende aantal spreekkamers. Het was voorwaar geen eenvoudige opgave voor de architect om in zijn plan al deze eisen te verdisconteren, zeker niet waarin een bestaand gebouwencomplex nu eenmaal met onveranderlijke gegevenheden rekening moet worden gehouden. Tijdens de restauratie kostte het de toekomstige gebruikers soms moeite om in het welslagen te geloven, al werden zij dagelijks geïmponeerd niet alleen door de voortvarendheid, maar ook door de ambachtelijke zorgvuldigheid bij de uitvoering. Naarmate de voltooiing dichterbij kwam werden zij nieuwsgieriger en werd hun verlangen om de nieuwe behuizing te betrekken groter. Nu bij het schrijven van dit artikel de ervaring in het gebruik nog slechts tot een aantal dagen beperkt is gebleven is een definitief oordeel over de doelmatigheid nog niet te geven. Van het begin af aan stond het vast, dat de ruimte voor het situeren van spreekkamers — vanwege de eis van gemakkelijke toegankelijkheid alleen op de begane grond mogelijk — ontoereikend zou zijn. Niet meer dan acht van deze vertrekken, nauwelijks meer dan in het oude dienstgebouw, konden worden gerealiseerd en dan nog alle bescheiden van omvang. Deze omstandigheden noopt tot straffe interne regels voor een zo efficiënt mogelijk gebruik. In vergelijking met de vorige huisvestingssituatie zijn evenwel de verbeteringen het meest opvallend. De gemeentelijke sociale dienst is ondergebracht in een fraai en voornaam gebouw: voornaam niet in de zin van statig, maar in de betekenis van waardig. Vele bezoekers blijken hierdoor aangenaam te worden verrast. De afdelingen van de dienst zijn herenigd en vergaderingen kunnen ongehinderd binnen direct onderling bereik worden gehouden. Even onmiskenbaar zijn er naast de al met betrekking tot de spreekkamers gesignaleerde bezwaren nog verdere ongemakken, die ten dele om verbetering vragen. Zowel op de afwisselende functies van het Observantenklooster in de loop der eeuwen als op zijn nieuwe rol mogen de nuchtere regels van Wilhelm Busch, in het begin geciteerd, van toepassing worden gedacht.

ElectroVanGeet

ontwerpt en installeert
electrotechnische projecten

42 jaar electro geniek

Electro Van Geet B.V.
Nijverheidsweg Noord 95
3212 PL Amersfoort
tel. 033-35121

Uitnodiging

Weet U eigenlijk wel wat U voor Uw geld kunt verlangen? Een echte SieMatic inbouwkeuken! Een keuken, die tot voorbeeld werd. Een bestseller. Maak kennis met de SieMatic. Persoonlijk! Bezoekt onze keuken showroom.

SieMatic

BV Bouwmaterialenhandel

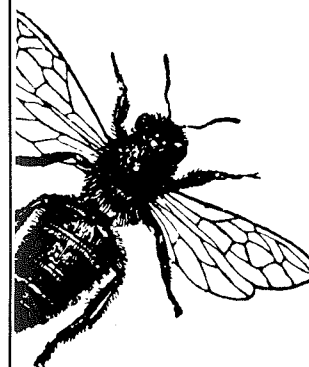
v.d. Donk & Romeijn

Havenweg 5 Amersfoort
Telefoon 033-16946)

de algemene boekhandel

leusderweg 184-186

amersfoort

AMERSFOORTSE KREDIETBANK

voor:

- . uw persoonlijke lening
- . uw doorlopend krediet.

Geen winstoogmerk, deskundig advies,
snelle beslissing, uw belang staat voorop
.... vandaar naar de A.K.B.

Vraag vrijblijvend inlichtingen!

Hoofdkantoor:
Eemstraat-Oost 58, Amersfoort.
Telefoon 033-16527, 36576 en 17400.

Geopend:
maandag, dinsdag, woensdag en vrijdag
van 8.30-12.00 uur en van 13.30-16.30 uur;
donderdag van 8.30-12.00 uur en van 13.30-20.00 uur.

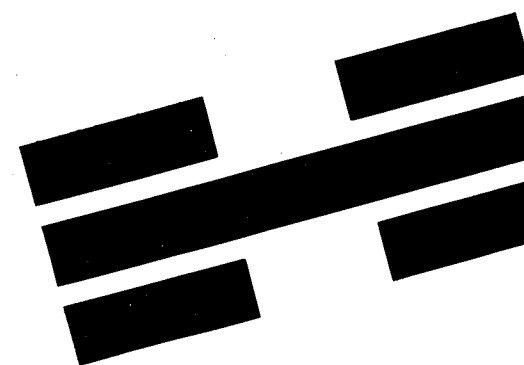
LET OP DE KOSTEN!

**Wie een
medicijnkastje heeft,
zet er Norit in**

Norit is een vertrouwd middel bij maag- en darmstoornissen. Bovendien kan Norit levensreddend zijn bij vergiftigingsgevallen. Het hoort in elk medicijnkastje thuis. Norit behoudt zijn heilzame kracht. Vraag Norit aan Uw apotheker of drogist.

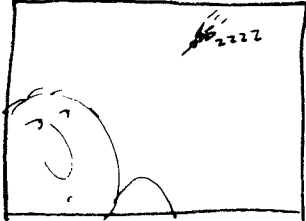
NORIT

Alleen
een bij
bouwt beter
dan
Heilijgers | Amersfoort

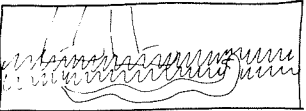
De AGO verzekert tegen:

Aalmoezen
aanstekelijke griep-
patiënten

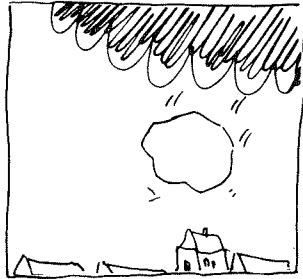
**aanvallende malaria-
muskieten**

aanvallende reebokken
aanvaringen
aanzwellende storm
aardigheidjes van
practical jokers
abusievelijk links
afslaande legertrucs
abuizen
achteromkijkende stuur-
lui
achteruitrijdende
tractoren

addertjes (onder 't gras)
afbrekende bruggehoofden
afdankertjes
afdrijvende waarde-
papieren
aftandse asfaltweggetjes
alligators
almaar mochten vragen
andere auto's
andere schepen
andermans onkunde
armoe op de oude dag
averij

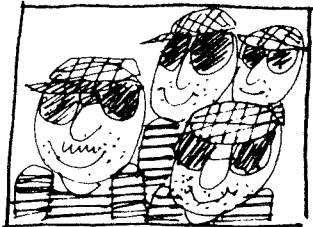
Bacillen en bacteriën
bakfietsen met
ondeugdelijke remmen
bedorven viskoekjes
beginnelingen op de weg
Bello de hond van de
buren
beren
besmette appeltjes
beten van de brilslang
betuttelen
bijtende bouviërs
bijziende discusswerpers
blunderen
Boris Boef
boterzachte bermen
brand

**buitengewoon grote
hagelstenen**

Cacteeën op stoelzittingen
catastrofaal manoeuvreren
met glaswerk
chauvinistische supporters
chirurgische ingrepen
colonnes rode mieren
cyperse katten op
vierbaanswegen

**Dankbare sint-bernards-
honden**
debuterende behangers
demarrerende fietsen-
dieven
derderangs klusjesmensen
desastreus optredende
zeeëgels

De Zware Jongens
dichtklappende deuren
diepe ravijnen
diepe armoede
dinges
doelbewuste everzwijnen
domme dingen
doorgaand verkeer
door rood licht lopen
van je hond
driedubbel overgehaalde
kwajongensstreken

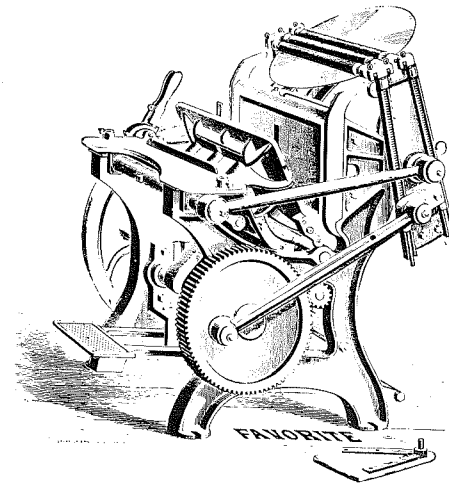
(Voor de volledige lijst
verwijzen wij u naar uw
assurantie-adviseur.)

ago
verzekeringen

**zo'n drukpers
vindt u nog bij ons,**

als museumstuk...

Wij zijn erg
blij met dat
oude drukpersje.
't Doet ons
terugdenken
aan die tijden,
van vakmanschap.

Dat vakmanschap hebben we nog, want ook
vandaag-de-dag besteden we alle aandacht aan
het werk, dat onze opdrachtgevers ons toevertrouwen.
De persen zien er nu anders uit...
Ons kwaliteitsgevoel is gebleven.

**bv drukkerij g. j. van amerongen
nederlandse screendrukindustrie bv**

amsterdamseweg 59 amersfoort
tel. 033-16349

De AGO verzekert alles (en nog wat).